

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

КАФЕДРА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему: «Трансформація партійної системи ФРН після об'єднання
Німеччини (1990-1998 рр.)»

Виконав: студент 2 курсу,
групи 8.0328-і
спеціальності: 032 історія та археологія
освітньої програми: історія
Балута Віталій Сергійович
Керівник: професор кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин, доцент, к.і.н.
_____ О.Р. Давлетов
Рецензент: доцент кафедри всесвітньої історії та
міжнародних відносин, доцент, к.і.н.
_____ О.М. Казакова

Запоріжжя
2019 рік

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин
Освітній рівень: магістр
Спеціальність: 032 історія та археологія
Освітня програма: історія

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувачка кафедри всесвітньої
історії та міжнародних відносин
Маклюк О. М.

«__» _____ 2019 року

**З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТОВІ**

Балуті Віталію Сергійовичу

1. Тема роботи: Трансформація партійної системи ФРН після об'єднання Німеччини (1990-1998 рр.), керівник роботи: к.і.н., професор Давлетов О.Р., затвержені наказом вищого навчального закладу № 655-с від 6 травня 2019 року.

2. Строк подання студентом роботи 28 грудня 2019 р.

3. Вихідні дані до роботи: Бонвеч Б. История Германии, в 3-х томах / Под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. Москва: КДУ, 2008. Т. 3. Документы и материалы. 592 с; Закон про політичні партії. Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/partg/> (дата звернення: 18.11.2019); Основной закон Федеративной Республики Германии. Конституция и законодательные акты [Пер. с нем] / Под ред. Ю. П. Урьяса. Москва: Прогресс, 1991. 468 с.; Geschäftsordnung des Deutschen Bundestages. Deutscher Bundestag. URL: https://www.bundestag.de/parlament/aufgaben/rechtsgrundlagen/go_btg/go_btg-197104 (дата звернення: 18.11.2019).

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: охарактеризувати партійні системи ФРН та НДР напередодні об'єднання; дослідити особливості функціонування і взаємодії політичних партій Західної та Східної Німеччини

після 1990 року; визначити законодавчу базу, що регламентує діяльність політичних партій у ФРН; виокремити програмні та ідеологічні засади провідних політичних партій Німеччини; проаналізувати партійне представництво у парламентсько-урядовій системі ФРН.

5. Перелік графічного матеріалу: карта території Німеччини після окупації союзними військами (1945 р.), таблиця результатів виборів до Бундестагу протягом 1990–1998 рр., фото провідних діячів, які брали участь у трансформації партійної системи об'єднаної Німеччини

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Давлетов О. Р., професор	10.02.2019	10.02.2019
Розділ 1	Давлетов О. Р., професор	10.03.2019	10.03.2019
Розділ 2	Давлетов О. Р., професор	28.09.2019	28.09.2019
Розділ 3	Давлетов О. Р., професор	01.10.2019	01.10.2019
Висновки	Давлетов О. Р., професор	01.11.2019	01.11.2019

7. Дата видачі завдання: 10 лютого 2019 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вивчення проблеми, опрацювання джерел і наукової літератури	Жовтень, листопад 2019 р.	<i>виконано</i>
2.	Розробка плану наукового дослідження	Грудень 2019 р.	<i>виконано</i>
3.	Написання вступу	Травень 2019 р.	<i>виконано</i>
4.	Написання першого розділу	Березень 2019 р.	<i>виконано</i>
5.	Написання другого розділу	Вересень 2019 р.	<i>виконано</i>
6.	Написання третього розділу	Жовтень 2019 р.	<i>виконано</i>
7.	Написання висновків	Листопад 2019 р.	<i>виконано</i>

Студент _____ Балута В. С.

Керівник роботи _____ Давлетов О. Р.

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ Черкасов С. С.

РЕФЕРАТ

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ФРН ПІСЛЯ ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ (1990-1998 РР.)

Ключові слова: ФРН, НДР, об'єднання Німеччини, партійна система, політична партія, ХДС/ХСС, СДПН, ВДП, Союз 90/Зелені, демократія.

Об'єктом дослідження є партійна система Федеративної республіки Німеччина.

Предметом дослідження є трансформація партійної системи ФРН після об'єднання Німеччини (1990-1998 рр.).

Мета дослідження полягає в аналізі процесів формування і розвитку політичних, внутрішньопартійних та міжпартійних відносин у ФРН з 1990 по 1998 рік.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що на основі залучення й аналізу широкого кола джерел і літератури, здійснено спробу комплексного дослідження еволюції партійної системи ФРН після німецького воз'єднання 1990 року, особливостей організації і діяльності основних політичних партій. У дослідженні розглядається унікальний німецький досвід щодо забезпечення узгодженості дій партій в умовах плюралістичної демократії.

Висновки. У ході дослідження було зроблено спробу аналізу трансформаційних процесів партійної системи ФРН після об'єднання Німеччини у 1990 році.

Після воз'єднання Німеччини 3 жовтня 1990 р. важливим кроком було утворення єдиної партійної системи. Необхідність ведення спільної передвиборчої діяльності та розширення електоральної бази призвели до організаційного злиття провідних партій: західної ВДП і трьох ліберальних партій НДР у ВДП, західного і східного СДПН, західного і східного ХДС, східного Союзу 90 із західною партією «Зелених», яка з того моменту стала іменуватися Союзом 90/Зелені.

Початок формування єдиної партійної системи зовсім не зняв з порядку денного наявні соціально-політичні протиріччя та відмінні візії щодо майбутнього держави між східнонімецькими і західнонімецькими громадянами. У період 1990-1998 рр. це знаходить своє відображення перш за все у різних конфігураціях політичних сил: у східній частині Німеччини у цей час на авансцені фігурують три партії: ХДС, СДПН і ПДС, в той час як на заході – чотири партії: ХДС/ХСС, СДПН, ВДП, Союз 90/Зелені.

Політичну систему Німеччини у період 1990-1998 рр. можна вважати зразком держави «партійної демократії». Партії тут виступають важливими демократичними інститутами. Вплив державної влади на партійну систему окреслюється законодавчо: виборче право, заборона антиконституційних партій, регламентація внутрішньої побудови, фінансування партій.

До основних рис партійного представництва у ФРН (1990-1998 рр.) можна віднести: по-перше, збереження домінування в органах влади (Бундестаг, Бундесрат, федеральний уряд) великих партій – ХДС та СДПН; по-друге, попри збільшення числа партій представлених в Бундестазі після 1990 р., ми можемо констатувати стабілізацію партійно-коаліційної політики на федеральному рівні через розподіл конкуренції між двома блоками (СДПН–Союз 90/Зелені та ХДС/ХСС–ВДП); по-третє, на земельному рівні партійна система з двох блоків знаходить своє відображення частково лише в західних землях. Водночас і в західних, і в східних землях існують можливості утворення неоднорідних партійних коаліцій, а також урядових моделей із залученням ПДС до офіційної чи неофіційної співпраці. У свою чергу, це створювало передумови для непрогнозованих і часто суперечливих варіантів участі партій у владі. Загалом, в умовах політичного плюралізму у ФРН демократичне представництво партій у владних структурах сприяло взаємоузгодженню інтересів різних соціальних груп та прийняттю політичних рішень на основі консенсусу. А функціонування в країні декількох впливових партій стало додатковим фактором політичної рівноваги та стабільності, сприяло оптимізації роботи державного механізму і зменшенню загрози різких деформацій у владній площині.

SUMMARY

TRANSFORMATION OF THE FRG PARTY SYSTEM AFTER THE GERMAN REUNIFICATION (1990-1998)

Key words: FRG, GDR, German reunification, party system, political party, CDU/CSU, SPD, FDP, Alliance 90/The Greens, democracy.

The research object is the party system of the Federal Republic of Germany.

The subject of this research work is the transformation of the FRG party system after the Germany reunification (1990-1998).

The aim of the research is to analyze of the processes of formation and development of political, intra-party and inter-party relations in Germany from 1990 to 1998.

The novelty of the work is represented by the attempt of the complex research of the evolution FRG's party system after the German reunification in 1990, research of the features of organization and main activities of the major political parties, using a wide range of the historical sources and literature. The study examines the unique German experience of ensuring the coherence of parties' actions in a pluralistic democracy.

Conclusions. During the research, there was made an attempt to analyze the transformation of FRG's party system after the German reunification in 1990.

An important step after the German reunification on October 3, 1990, was the creation of a unified party system. The need in the joint election campaigning and the expansion of the electoral base led to an organizational merger of the leading parties: the Western FDP and the three Liberal parties of the GDR, the Western and Eastern SPD, the Western and Eastern CDU, the Eastern Alliance 90 with the Western The Greens. The new party became known as the Alliance 90/The Greens.

The beginning of the formation of a unified party system did not remove from its agenda the existing socio-political contradictions and different visions about the future state between East German and West German citizens. In the 1990-1998 period, this is reflected primarily in different configurations of political forces: in the eastern part of

Germany at this time there are three parties: the CDU, the SPD and the PDS, while in the west there are four parties: the CDU/CSU, SPD, FDP, Alliance 90/The Greens.

Germany's political system in the 1990-1998 can be considered as an example of the state of «party democracy». The parties are important democratic institutions there. The influence of state power on the party system is outlined by law: suffrage, prohibition of anti-constitutional parties, regulation of internal construction, financing of parties.

The main features of party's representation in Germany (1990-1998) include: firstly, the preservation of dominance in the authorities (the Bundestag, the Bundesrat, the Federal government) of large parties called the CDU and the SPD; secondly, despite the increase in the number of parties represented in the Bundestag after 1990, we can say about the stabilization of the party's coalition politics on the federal level by the division of competition between two blocks (SPD–Alliance 90/The Greens and the CDU/CSU–FDP, which since 1990 by 1998 were formed a parliamentary majority); thirdly, at the regional level, the party system of the two blocs is only partly reflected in the western lands. At the same time, in both Western and Eastern countries, there are opportunities for the formation of heterogeneous party coalitions, as well as government models involving the PDS in formal or informal cooperation. In turn, this created the preconditions for unpredictable and often contradictory options for party involvement in power. In general, in the context of political pluralism in Germany, the democratic representation of parties in government facilitated the harmonization of interests of the different social groups and the political decision-making on the basis of consensus. And the functioning of several influential parties in the country has become an additional factor of political equilibrium and stability, it has helped to optimize the operation of the state mechanism and reduce the threat of deformations in the government.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Стан наукової розробки проблеми в історіографії	8
1.2. Джерельна база наукового дослідження	13
1.3. Теоретико-методологічні засади роботи.....	17
РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ПОЛІТИЧНІЙ МАПІ ОБ'ЄДНАНОЇ НІМЕЧЧИНИ.....	20
2.1. Політична ситуація у ФРН та НДР напередодні возз'єднання німецьких земель.....	20
2.2. Трансформація партійних структур в єдиній Німеччині	32
2.3. Політико-правові аспекти діяльності партій у об'єднаній Німеччині	39
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ФРН.....	56
3.1. Програмні та ідеологічні засади провідних політичних партій Німеччини	56
3.2. Участь політичних партій у формуванні федеральної та земельної влади	67
3.3. Вплив політичних партій на реалізацію зовнішньої та внутрішньої політики держави	75
ВИСНОВКИ	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	90
ДОДАТКИ	112

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВДП – Вільна демократична партія.

ДСПН – Демократична селянська партія Німеччини.

ЄС – Європейський союз.

КПН – Комуністична партія Німеччини.

ЛДПН – Ліберально-демократична партія Німеччини.

МЛПН – Марксистсько-Ленінська партія Німеччини.

НДПН – Націонал-демократична партія Німеччини.

НДР – Німецька демократична республіка.

ПДС – Партія демократичного соціалізму.

СДПН – Соціал-демократична партія Німеччини.

СЄПН – Соціалістична єдина партія Німеччини.

ФРН – Федеративна республіка Німеччина.

ХДС – Християнсько-демократичний союз.

ХДСН – Християнсько-демократичний союз Німеччини.

ХСС – Християнсько-соціальний союз.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Однією з особливостей сучасного політичного життя є її демократизація, яка полягає в розширенні суб'єктної сфери політичних відносин. На політичній арені з'являються нові дійові особи, і держава змушена делегувати частину своїх функцій іншим суб'єктам політичного процесу, зокрема політичним партіям. Вивчення політичних партій сучасних зарубіжних країн є важливою передумовою створення наукової картини сучасного світу з характерними для нього особливостями.

У даній роботі розглядається процес трансформації політичних партій Німеччини, еволюції їхньої взаємодії у ході та після об'єднання країни 1990 року. Адже у країнах з розвиненою демократією партії є одним з найважливіших політичних інститутів в організації делегування владних повноважень народу до державних законодавчих і виконавчих структур. Партії не лише оптимізують взаємодію держави і суспільства, але й визначають форму існування державної влади. Після початку активних трансформаційних процесів на політичному рівні з 1990 року сучасна німецька модель демократії базується на провідній ролі партій у забезпеченні стабільного функціонування політичної системи. Ефективність даної моделі доводить не лише соціально-економічний добробут протягом останніх десятиліть історичного розвитку ФРН до 1990 р., але й політична стабільність в уже об'єднаній Німеччині. ФРН, подолавши наслідки економічних криз об'єднувального процесу, успішно демонструє світові стабільну ринкову економіку, і на її основі – ефективну соціальну політику, високий рівень життя населення незалежно від того, хто керує країною: консерватори чи соціал-демократи.

На користь вибору дослідження трансформації німецької партійної системи є ряд аргументів. По-перше, найбільш яскраво і колоритно процес розширення впливу політичних партій на всі сфери традиційної державної компетенції отримав у Федеративній республіці Німеччина. Механізм взаємодії політичних партій з громадськими та державними структурами відзначений

новаторськими рисами, які потребують теоретичного осмислення. Цей досвід є актуальним і для України в умовах подальшого розвитку демократичних інститутів.

По-друге, інтерес до використання досвіду німецької політичної системи пов'язаний зі схожістю історичних передумов формування багатопартійності в Україні (як колишній УРСР) та Східній Німеччині (як колишній НДР), які тривалий час перебували у лоні соціалістичних тоталітарних держав. І досвід швидкого відновлення цивілізованої партійної системи і демократичних відносин у системі координат «партії – держава – влада» у східнонімецьких землях після 1990 року може слугувати якісним зразком для нашої держави.

По-третє, успіхи німецьких партій у досягненні консенсусу між основними політичними силами, досягнення згоди на основі принципу політичного плюралізму викликають підвищену увагу з боку інших країн, у тому числі й України, де не вщухають постійні міжпартійні протистояння.

По-четверте, актуальність вивчення досягнень німецьких політичних партій визначається сучасними зовнішньополітичними орієнтирами України, яка офіційно на конституційному рівні закріпила реалізацію стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства у Європейському Союзі. У свою чергу, Німеччина виступає політичним локомотивом ЄС, а німецькі партії посідають важливе місце у європарламенті. Звідси очевидна необхідність детального вивчення політичних процесів, пов'язаних з різними аспектами життя німецького суспільства, з метою складання повної картини внутрішніх тенденцій, характерних для розвитку Німеччини – одного з найбільш важливих дипломатичних партнерів для України.

В цілому, аналіз трансформації політичних партій дає змогу для глибшого розуміння процесів формування і зміцнення демократичної системи, природи демократичної держави, виявлення характерних рис такого важливого інституту парламентської демократії, як політичні партії, а також способи еволюції партійно-політичної системи Німеччини на основі плюралізму, що представляє теоретичний і практичний інтерес.

Саме тому дослідження даної теми є важливим для розуміння механізмів трансформації партійних систем, їхнього впливу на розвиток демократії, політичної культури та зрілості суспільства.

Об'єктом дослідження є партійна система Федеративної республіки Німеччина.

Предметом дослідження є трансформація партійної системи ФРН після об'єднання Німеччини (1990-1998 рр.).

Метою дослідження є проаналізувати процеси формування і розвитку політичних, внутрішньопартійних та міжпартійних відносин у ФРН з 1990 по 1998 рік.

Основні дослідницькі завдання:

- Охарактеризувати партійні системи ФРН та НДР напередодні об'єднання.
- Дослідити особливості функціонування і взаємодії політичних партій Західної та Східної Німеччини після 1990 року.
- Визначити законодавчу базу, що регламентує діяльність політичних партій у ФРН.
- Виокремити програмні та ідеологічні засади провідних політичних партій Німеччини.
- Проаналізувати партійне представництво у парламентсько-урядовій системі ФРН.

Хронологічні рамки дослідження. Нижня межа дослідження: 1983 р. – формування в парламенті консервативно-ліберальної коаліції у ФРН та заключний етап об'єднання Німеччини на чолі з канцлером Гельмутом Колем. Верхня межа: 1998 р. – завершення епохи правління канцлера Гельмута Коля та коаліції ХДС/ХСС з ВДП .

Географічні межі дослідження: територія Німецької Демократичної Республіки (до 1990 р.), Федеративної Республіки Німеччини (до 1990 р.) та територія об'єднаної Німеччини (з 3 жовтня 1990 р.).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що на основі залучення й аналізу широкого кола джерел і літератури, здійснено спробу комплексного дослідження еволюції партійної системи ФРН після німецького возз'єднання 1990 року, особливостей організації і діяльності основних політичних партій. У дослідженні розглядається проблема взаємозв'язку політичних партій та інститутів політичної системи в здійсненні політичної влади, а також унікальний німецький досвід щодо забезпечення узгодженості дій партій в умовах плюралістичної демократії.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що отримані результати даної роботи дозволяють сформувати цілісну картину міжпартійної взаємодії в об'єднаній Німеччині у 1990-1998 рр. Аналіз еволюції основних німецьких партій після державного об'єднання прояснює тенденції розвитку всієї партійної системи, конструює методологічні інструменти прогнозування її подальших змін. Розгляд політичних угруповань ФРН у їхньому розвитку надає нові евристичні можливості для виявлення сучасних трендів партійних процесів в цілому.

Прикладне значення дослідження полягає у формуванні комплексу знань про особливості партійного механізму ФРН, що дозволяє прогнозувати внутрішньополітичний розвиток партійно-політичної системи. А чітке уявлення про структуру цього механізму дає можливість орієнтації у його деталях, що може мати практичне значення для українських зовнішньополітичних відомств і організацій, які підтримують тісні дипломатичні контакти з німецькими політичними структурами і органами влади.

Структура магістерської роботи підпорядкована меті та завданням дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів (9 підрозділів: у першому розділі – три, у другому – три, у третьому – три), висновків, списку використаних джерел та літератури (249 найменувань), додатків. Обсяг основної частини складає 83 сторінки машинописного тексту, загальний обсяг магістерської роботи – 118 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми в історіографії

Вивчення процесу трансформації партійної системи, програмних та ідеологічних особливостей партійних об'єднань громадян, міжпартійної взаємодії у владних структурах Федеративної республіки Німеччина належить до ряду актуальних важливих питань історичних досліджень за кордоном (передусім власне у Німеччині), оскільки саме партії відіграють провідну роль у формуванні порядку денного у політичному житті країни-лідера ЄС. В умовах формування демократичного суспільства і багатопартійності в українському політичному середовищі збільшується вплив партій на прийняття ключових рішень у розвитку держави. Відтак останнім часом особлива увага в історичних дослідженнях партійної системи ФРН як зразку політичного плюралізму і консенсусу приділяється в Україні.

Використану у даній роботі науково-історичну літературу за проблемним принципом можна умовно поділити на декілька груп:

1) *Узагальнюючі ґрунтовні праці з історії Німеччини.* Серед праць, присвячених загальній історії Німеччини, варто виділити роботу «Історія Німеччини» в 3-х томах під редакцією Б. Бонвеча, Ю. Галактіонова [73]. Тут на великому фактичному матеріалі з урахуванням новітніх досягнень історичної науки показані основні етапи розвитку німецької історії з 1871 р. до початку ХХІ ст., дана характеристика політичних, економічних, соціальних і культурних складових історичного процесу в Німеччині. Авторський склад детально зображає соціально-політичну картину як ФРН, так і НДР напередодні об'єднання, різноманітні аспекти німецько-німецьких відносин, труднощі дипломатичних перемовин і деталі міжнародно-правового врегулювання об'єднання Німеччини. Відзначається неабияка зовнішньополітична активність

канцлера ФРН Гельмута Коля щодо об'єднання Німеччини як етапу європейської інтеграції.

Книга А. Ватліна «Німеччина у ХХ столітті» [80] дає сучасний погляд на основні проблеми німецької історії і перспективи країни у ХХІ столітті, спирається на наукові досягнення сучасних істориків і політологів, в ній використані матеріали російських та німецьких архівів. Історик доводить, що припинення окремого існування двох німецьких держав, які існували на передовій «холодної війни» стало наочним символом її завершення.

Німецький професор сучасної історії Рудольф Морсей у праці «Федеративна Республіка Німеччина: зародження та розвиток до 1969 року» [238] дає ґрунтовний аналіз походження і розвитку ФРН. Книга Андреаса Рьодера «Федеративна Республіка Німеччина 1969-1990 рр.» [245], містить огляд складного поля сучасної німецької історії, а також відображає тенденції сучасних історичних досліджень у дусі постмодернізму. Автор подає свою загальну дослідницьку презентацію у широкому, європейському контексті, спираючись на керівні принципи міжнародної, технологічної та економічної структурні зміни, соціальний розвиток та зміну цінностей.

Німецький історіограф Манфред Гертмейкер у «Малій історії ФРН» [223] досліджує період німецької історії від кінця Третього Рейху до років об'єднання. У роботі представлені події та особистості, що сформували Федеративну республіку, а також визначальні сили та тенденції Боннської і Берлінської республік.

2) *Роботи, головним об'єктом дослідження яких було «німецьке питання».* Значний внесок у дослідження «німецького питання» внесли німецькі дослідники. Так, варто відзначити внесок А. М. Філітова [198], який видавав публікації, присвячені радянській політиці щодо Німеччини і Берліна після Другої світової війни, зокрема одній з ключових подій «холодної війни» – другої Берлінської кризи 1958-1961 рр. У праці Александра фон Плато «Об'єднання Німеччини – гра світових політичних сил» [242] автор всебічно розглянув об'єднання Німеччини у міжнародному вимірі подій, спираючись на

досліджені документи на Сході і Заході, протоколи радянського Політбюро, протоколи міжнародних зустрічей Горбачова, інтерв'ю основних політичних діячів у Вашингтоні, Москві, Парижі, а також Бонні і Східному Берліні.

У пострадянський період в Україні та Росії з'являється багато досліджень, присвячених європейській проблематиці, зокрема і німецькому питанню. Це пов'язано із задекларованим обома країнами намірами на зближення з європейськими сучасними науковими тенденціями. Велику кількість публікацій, присвячених німецькому питанню, мають у науковому доробку російські історики Р. Долгилевич [94], який комплексно досліджує проблему статусу Берліна з 1944 по 1990 роки, показує генезу позиції СРСР щодо проблеми статусу Берліна і розкриває точки зору на це питання США, Британії, Франції, ФРН; А. А. Кириленко [108; 109; 110], який досліджує політичну та економічну взаємодію Федеративної Республіки Німеччини і Німецької Демократичної Республіки у 80-х рр. ХХ ст., робить спроби аналізу кредитної політики і дипломатичних договорів на розвиток німецько-німецьких відносин; Н. В. Павлов [155; 156], який у представлених працях дає масштабну картину міжнародної активності сучасної Федеративної Республіки Німеччини та еволюції її зовнішньої політики після Другої світової війни. Специфіка і унікальність його дослідження полягають, перш за все, у вільному від стереотипів епохи «холодної війни», комплексному аналізі міжнародної діяльності ФРН, яка, перетворившись на потужний гравітаційний центр Європи, визначає обличчя держави на тривалу перспективу; А. М. Філітов у монографії «Німецьке питання»: від розколу до об'єднання. Нове прочитання» [197] детально розглядає період 70–80-х рр., що передують об'єднанню, здійснює ретельний аналіз причин, які привели до подій 1989-1990 рр.

Серед сучасних українських істориків варто виділити дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук «Об'єднання Німеччини: передумови та етапи процесу (1989-1990 рр.)» І. І. Харченка [202], який на підставі комплексного аналізу масиву джерел робить спробу визначити основні передумови та реконструювати етапи об'єднання Німеччини; наукові

дослідження Л. В. Коваленко [120; 121; 122], яка у своїх працях дає спробу аналізу реалізації зовнішньої політики США та Великої Британії стосовно об'єднання Німеччини у 1989-1990 рр., визначає ступінь впливу США та Великої Британії на процес об'єднання Німеччини.

3) *Дослідження біографічного характеру*, які присвячені політичним діячам, що вплинули на розвиток німецько-німецьких відносин у період 1940-х-1990-х рр.

Гельмута Коля по праву називають «канцлером німецької єдності». Ролі його особистості у вирішенні «німецького питання» присвячено ряд досліджень, які під різними кутами висвітлюють його внесок у об'єднання Німеччини. К. С. Вяткін у монографії «Гельмут Коль» [82] в деталях досліджує життєвий і політичний шлях Коля, умови перетворення його на одну з ключових політичних фігур Німеччини і Заходу. Г. А. Івасюк [105, 106] у своїх публікаціях встановлює вплив особистості, зокрема видатних німецьких канцлерів К. Аденауера та Г. Коля, на розвиток і становлення зовнішньополітичної доктрини Німеччини. В. Б. Петелін [162; 163; 164, 165, 166] у статтях про німецьку політику канцлера Г. Коля підкреслює роль особистості державного діяча в процесі політичних змін і в досягненні конкретних результатів, зокрема канцлера ФРН Гельмута Коля, який своїми діями і політикою привів німців до єдності після розколу Німеччини. Вернер Мазер у науковому дослідженні «Гельмут Коль. Біографія» [235] наводить факти, чому Гельмут Коль увійде в історію як «канцлер німецької єдності». Створена ним біографія Коля – це історія успішної та єдиної у своєму роді політичної кар'єри. Портрет державного діяча і людини Гельмута Коля написаний зі стриманою симпатією.

Лідерові ВДП Гансу-Дітріху Геншеру присвячено біографічне дослідження Г.-Д. Хойманна «Геншер: Біографія» [226]. На основі багатьох розмов з Гансом Дітріхом Геншером, інтерв'ю з видатними очевидцями та документами політичних архівів, які не доступні громадськості, Хейманн представив першу біографію найповажнішого міністра закордонних справ

Німеччини. У роботі він простежує найбільші рушійні сили та якості політика, доводить значимість досягнень Геншера на світовій арені.

4) *Дослідження німецької партійної системи.* Відомі дослідники діяльності німецьких партій як У. фон Алеманн («Партійна система ФРН») [218], О. Нідермайер («Загальнонімецька партійна система») [241], Р. Штосс («Правий екстремізм в об'єднаній Німеччині») [248], П. Морео («Політичне позиціонування ПДС») [239], Д. Діманіс («Партійна система Східної Німеччини: основні тенденції розвитку та її специфічні риси») [92] констатують зміну структурних властивостей та нову фазу розвитку партійної системи ФРН після 1990 року. У їхніх системних дослідженнях йде переоцінка потенціалу партій, пов'язаних з механізмом присвоєння, розподілу і здійснення державної влади. Також більше уваги приділяється аналізу можливостей впливу на органи влади радикальних партій лівого та правого спектру, які можуть нанести шкоду німецькій демократії. Варто відзначити численні наукові публікації А. Ю. Ключковича [111–119], який приділяє значну увагу взаємодії органів державної влади та політичних партій, особливості політичного представництва партій, їхнього фінансування і правовий статус.

5) *Дослідження, присвячені окремим політичним партіям Німеччини.*

Об'єктом дослідження вчених були і окремі партії. Особливу увагу приділено вивченню основних політичних партій – ХДС/ХСС і СДПН. Всебічний портрет ХДС представив А. Мінтзель [237], Г. Адамо [58]. Дослідженню програмної розробки ХДС присвятила свою роботу Д. Буххаас [220]. Апарат і організаційну структуру партії аналізує В. Фальке [222]. Близьку до ХДС баварську партію ХСС вивчав А. Мінцель [236]. Історію становлення блоку ХДС/ХСС розробляв російський германіст Б. Петелін [167, 169, 170, 171].

СДПН досліджували П. Льоше і Ф. Вальтер [233, 234], Дж. Браунталь [219]. Менше за інших партій вивчали ВДП, що суперечить тій значній ролі, яку відіграє ця партія в німецькій партійній системі. Роботи Ю. Діттбернера [221] і Х. Каака [230] про партії «другого ряду» певною мірою заповнюють цю

прогалину. Є. Спаський вивчає процес переходу СДПН від опозиції до «Великої коаліції» після об'єднання Німеччини [188].

Досить молоду партію «Зелених», яка відносно недавно з'явилася на політичному ландшафті, привернула увагу дослідників, серед яких варто назвати Й. Рашке [243, 244], Р. ф. Хюллена [227]. Історія, сучасний стан і перспективи розвитку даної партії становлять науковий інтерес для відомого історика Н. Павлова [158]. Роль малих партій у процесі еволюції партійної системи також є сферою його досліджень [157]. Стаття, що стосується правоцентристського сегменту партійно-політичної системи ФРН в процесі її загальної трансформації належить В. Єрусалимському [103]. Взаємовідносини між окремими партіями стали предметом вивчення П. Хаунса [225].

Переважає більшість досліджень з партійної системи ФРН та відповідно велика кількість публікацій належить представникам німецької науки. У східноєвропейських студіях пострадянського простору є видання, що характеризують лише окремі аспекти партійного життя Німеччини, більшість з яких належить членам російських наукових кіл, проте в Україні дана проблематика лише починає активно розроблятися.

Тому автор вважає за необхідне зосередити увагу на розгорнутому аналізі еволюції політичних партій і партійної системи з 1990 по 1998 рік, дослідити сутність політичних партій, їх структуру, функції, правову регламентацію, фінансування, внутрішньопартійну організацію, діяльність партій в парламенті, вплив на формування уряду, участь партій у виборчих відносинах, особливості функціонування партійної системи загалом.

1.2. Джерельна база наукового дослідження

У процесі роботи над дослідженням даної наукової проблематики автором було використано широкий спектр історичних джерел – різноманітний за характером та змістом комплекс документів, які згідно з сучасними підходами до теоретичного джерелознавства можна об'єднати в такі групи за способом кодування та відтворення інформації:

1. Писемні джерела, які становлять основу джерельної бази дослідження. За характером створення увесь масив писемних джерел можна поділити на:

а) Законодавчі акти, до яких відносяться Конституція Німецької Демократичної Республіки 1949 р. [12], Основний Закон Федеративної Республіки Німеччини 1949 р. [16], які проголошували форму та основні засади функціонування Східної та Західної Німеччини.

Значна частина документів цієї групи опублікована у Т. 3. Документи і матеріали Історії Німеччини в 3-х томах за редакцією Б. Бонвеча, Ю. В. Галактіонова [1], зокрема, доповідь Міністерства держбезпеки НДР про мотиви виїзду з країни (1989 р.), «Програма 10 пунктів» федерального канцлера Г. Коля (1989 р.), фрагменти заяви Народної палати НДР (12 квітня 1990 р.), договору про створення економічного, валютного та соціального союзу між НДР і ФРН (18 травня 1990 р.), договору про відновлення єдності Німеччини (Договір про об'єднання) (31 серпня 1990 р.). Також тут містяться важливі статистичні дані з даної проблематики, зокрема результати виборів в Бундестаг (з 1990 по 2002 рр.), динаміка членства в ХДС/ХСС і СДПН у нових землях Німеччини, участь населення у суспільному житті (у % від загальної кількості жителів, 1998 р.) та ін.

Велика кількість важливих законодавчих актів урядів та МЗС НДР і ФРН, Відомства федерального канцлера ФРН також містяться у роботі Маттіаса Юдта *DDR-Geschichte in Dokumenten* [47], збірка *Die Vereinigung Deutschlands im Jahr 1990. Eine Dokumentation* [40] містить важливі документи щодо політєо-правового врегулювання об'єднання Німеччини.

б) Дипломатичні договори та міжнародні нормативно-правові акти, які прямо чи опосередковано стосуються «німецького питання». Вони визначають основні засади офіційної політики як ФРН та НДР щодо «німецького питання», так і ряду інших провідних держав – США, СРСР, Франції та Великої Британії. Комплексне використання даної групи джерел дає можливість відтворення генези «німецького питання», а також розгляд варіантів підходу даних держав щодо його вирішення. Серед них можна виділити тексти збірок документів

Міжнародні відносини та зовнішня політика СРСР [36], укладений Л. А. Харламовою; Радянський фактор в Східній Європі. 1944–1953 pp. [3] за редакцією Т. В. Волокітіної; Die deutsche Vereinigung: Dokumente zu Bürgerbewegung, Annäherung und Beitritt [39]; Sternstunde der Diplomatie: Die deutsche Einheit und das Ende der Spaltung Europas [56], Системна історія міжнародних відносин 1918-2003 pp. (обмін дипломатичними нотами та документами чотирьох держав) [31].

в) Офіційні заяви, виступи і промови провідних державних діячів і політичних лідерів, виражають інтереси тієї чи іншої політичної сили, роз'яснюють суспільно-політичну ситуацію, свої дії у вирішенні ключових проблем. Вони можуть нести суб'єктивний відбиток, бути пропагандистського чи декларативного характеру. До них належать заяви і звіти федеральних канцлерів ФРН, Бундестагу ФРН щодо східних договорів (1972 р.), виступ федерального канцлера Г. Коля у зв'язку з робочим візитом глави НДР Е. Хонеккера до Бонну (1987 р.), заява Народної палати НДР (1990 р.) щодо відповідальності в питанні єдності Німеччини та ін., більшість з яких містить вищезазначений Т. 3. Документи і матеріали Історії Німеччини за редакцією Б. Бонвеча, Ю. В. Галактіонова [1].

д) Документи політичних партій і організацій. Серед них головна роль належить програмним документам, які викладають цілі та завдання, стратегію і тактику політичної боротьби, визначають сили, засоби та форми, за допомогою яких політичні партії прагнуть до соціально-політичних змін. Програми партій розміщуються на офіційних сайтах [17–30], на яких також можна знайти інформацію про історію партійного розвитку, ідеологічний напрям, структуру та лідерів партії.

Програму принципів СДПН (1989 р.), програмний документ установчих зборів «Нового форуму» (18 вересня 1989 р.) – опозиційної громадської організації НДР містить Т. 3. Документи і матеріали Історії Німеччини за редакцією Б. Бонвеча, Ю. В. Галактіонова [1].

2. Джерела особового походження – рід пам'яток, кожна з яких створена окремою особою з приватних міркувань чи у зв'язку із службовими потребами. До них належать: мемуари і спогади; щоденники; автобіографії. Основну цінність для нас представляють спогади безпосередніх дійових осіб, що формували політику з «німецького питання». Серед важливих джерел дослідження варто виділити «Спогади» В. Брандта [2], політичні мемуари М. Горбачова «Як це було. об'єднання Німеччини» [7], де автор спираючись на численні факти і матеріали, записи довірчих бесід з керівниками світових держав, розповідає, як вдалося привести «західних» і «східних» німців до возз'єднання. Цікавим джерелом є книга спогадів радянського дипломата, посла СРСР у ФРН (1986-1990 рр.) Квіцинського Ю. А. «Час і випадок. нотатки професіонала» [11], де автор не тільки висвітлює свою дипломатичну діяльність і події, учасником яких був, але і показує своє ставлення до них. Значну увагу Квіцинський приділяє розвитку німецько-німецьких відносин у досліджуваній період, а також проливає світло на позицію керівництва Радянського Союзу щодо цієї проблеми. Чималий внесок у дослідження відносин між ФРН і НДР надали мемуари довіреної особи Е. Хонеккера Олександра Шальк-Голодковського «Німецько-німецькі мемуари» [52]. Він є важливим свідком не тільки східнонімецької, а й німецько-німецької історії, адже брав безпосередню участь в ряді ключових переговорів між лідерами двох німецьких держав. Автор докладно описує причини і сам хід переговорів, дає характеристики політиків ФРН, розкриває погляди керівництва СЄПН на розвиток двосторонніх контактів з ФРН, а також аналізує ситуацію, яка призвела до краху НДР.

Ключовим джерелом є «Спогади» Гельмута Коля: 1982-1990 рр., 1990-1994 рр. [49, 50], де автор виражає своє ставлення до соціально-політичної ситуації в Німеччині, на фоні якої відбувалося формування його як особистості і політика. Багато сторінок третьої книги спогадів Коля, в якій йде мова про 1990-1994 рр. присвячено складним переговорам про майбутній статус єдиної Німеччини. Тут містяться протокольні звіти про офіційні заходи, зустрічі та

переговори. Яскравою особливістю його мемуарів є емоційність, часом навіть пристрасність оповіді про події, що відбулися.

Мемуари Герхарда Шредера «Рішення. Моє життя в політиці» [37] розкривають автора як вмілого гравця у складній партійній боротьбі. Починаючи з перших своїх кроків в Нижній Саксонії, Шредер залишається вірним спадкоємцем своїх видатних попередників – Віллі Брандта і Гельмута Шмідта. Це не мемуари в класичному сенсі. Це спроба докладніше розповісти про певні етапи політичної біографії, пояснити, чому, з точки зору політика, прийнялися ті чи інші рішення. Значне місце відводиться етапу перебування в опозиції лідера СДПН до ХДС/ХСС –ВДП та перемогу на виборах у 1998 році і обрання канцлером.

3. Зображальні джерела, які розміщені в додатках і мають суто ілюстративний характер, дають змогу відобразити особливості розвитку «німецького питання», різні етапи життя Гельмута Коля, перебіг німецько-німецьких відносин. До цієї групи джерел належать: а) карта «Територія Німеччини після окупації союзними військами (1945 р.)» з електронного ресурсу People&countries (див. Додаток А); б) таблиця «Результати виборів до Бундестагу (1998-2002 рр.)» (див. Додаток Ж) зі збірки Бонвеча Б., Галактіонова Ю. В. «История Германии. Том 3. Документы и материалы», архівні фотодокументи, розміщені на електронних ресурсах Deutscher Bundestag, Tagesspiegel, Deutsche Welle та ін. (див. Додатки Б, В, Д, Е, З).

Загалом джерельна база даного дослідження є репрезентативною: вона, з одного боку, дає можливість простежити періоди зародження та еволюції політики ФРН відносно НДР, окреслює чинники трансформації партійної системи ФРН, дає змогу визначити особливості політичного життя на теренах держави після об'єднання.

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи

Дослідницька робота базується на принципах всебічності (аналіз державно-правових явищ у їх взаємозв'язках і взаємодії з іншими, близькими до них суспільними явищами); історизму (предмет історичного дослідження

розглядається у контексті його розвитку, що дозволяє виявити східнонімецький контекст політики західнонімецьких партій у період напередодні воз'єднання німецьких земель); багатofакторності (дозволяє вивчити широкий комплекс факторів, які впливали на трансформацію політичної системи ФРН); комплексності (комплексне дослідження державного реформування ФРН після 1990 року з різних позицій: юридичної справи, соціології, економіки і політології); об'єктивності (опора на факти в їх справжньому змісті, у не спотвореному вигляді) та конкретності (детальний аналіз всіх умов, у яких перебуває об'єкт пізнання, а саме процесів розвитку політичних партій ФРН, внутрішньопартійної та міжпартійної взаємодії для досягнення соціально-економічних і політичних цілей, а також виділення головних, суттєвих властивостей, зв'язків і тенденцій їхнього розвитку).

У процесі роботи над обраною темою використовувалися як загальнонаукові методи дослідження – аналізу (вивчення сутності об'єкту через його розподіл на окремі частини у виділенні причин, які вплинули на формування сучасної партійної системи ФРН) і синтезу (формування єдиного висновку для всього об'єкту – трансформація партійної системи Німеччини є результатом комплексної і багатовекторної політики уряду ФРН відносно НДР, міжпартійної взаємодії на основі консенсусу для досягнення цілей державного значення), індукції (одержання загального висновку на основі аналізу окремих історичних фактів: організаційна, фінансова, кадрова допомога західнонімецьких партій східнонімецьким політичним партіям і громадським організаціям НДР у 1989-1990 рр. була спрямована для формування єдиного політичного простору і реалізації програмних вимог щодо об'єднання Німеччини, що у свою чергу, збільшувало електоральне поле) і дедукції (окремі положення логічно виводяться із загального), логічний (для встановлення закономірностей соціально-економічних та політичних процесів у ФРН), системного підходу (при дослідженні формування гілок державної влади як ефективно функціонуючої системи з особливою роллю партій у представленні волевиявлення громадян), так і спеціально історичні – хронологічний

(передбачає викладення історичного матеріалу в хронологічній послідовності, на всіх етапах розвитку історичного явища поетапне висвітлення розвитку партійних стосунків між ФРН та НДР), історико-генетичний метод (визначення сутнісних рис об'єкту через вивчення його походження, генетичних або чинниково-наслідкових зв'язків застосовується для послідовного розкриття якостей характеру, світоглядних позицій провідних діячів на етапі партійної трансформації), історико-порівняльний (полягає у зіставленні явища, що вивчається, з йому подібними у плані зовнішньої схожості та внутрішнього змісту, явища порівнюються за сутнісними ознаками – використовується для порівняння за схожістю та відмінністю програмних та ідеологічних засад політичних партій заходу та сходу Німеччини у 90-х рр. ХХ ст.), синхроністичний (використаний при паралельному розгляді політичних дій опонентів, зокрема у ході перебігу об'єднання західнонімецьких і східнонімецьких партійних структур), географічний (використаний для встановлення територіальних рамок дослідження та визначення територіальної приналежності головних подій у період 1990-1998 рр.). Крім того, було застосовано міждисциплінарний метод історичного дослідження – історико-психологічний аналіз (вивчення біографічних фактів, походження, висвітлення життєвого шляху із виділення факторів, які впливали на формування особистостей партійних лідерів, які впливали на становлення політичної орієнтації партії, аналіз особистісних стосунків та кризових явищ, які призводили до зміни поглядів чи напрямів діяльності).

РОЗДІЛ 2.

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ПОЛІТИЧНІЙ МАПІ ОБ'ЄДНАНОЇ НІМЕЧЧИНИ

2.1. Політична ситуація у ФРН та НДР напередодні возз'єднання німецьких земель

Після розгрому нацизму у Німеччині заново починає формуватися партійна система. Цей процес йде під контролем і за підтримки окупаційної влади. Підтримку отримують демократичні сили некомуністичної орієнтації. В процес створення нових партій включилися колишні політичні діячі і функціонери веймарського періоду, які пережили тоталітарну добу як всередині країни, так і повернулися з еміграції. У західних зонах окупації сформувалася партійна система ФРН, яка до об'єднання Німеччини у 1990 році пройшла у своєму розвитку наступні етапи:

- 1945-1949 – роки формування партійної системи;
- 1953-1976 – роки концентрації на рівні системи «двох з половиною партій»;
- 1976-1989 – роки трансформація в відкриту багатопартійну систему.

Під час третього етапу розвитку на провідні позиції в партійній системі ФРН вийшли три партії: Соціал-демократична партія (СДПН), Вільна демократична партія (ВДП) і Християнсько-демократична партія в союзі з Християнським соціальним союзом (ХДС/ХСС). На третьому етапі у 1979 році до них доєдналася Партія зелених як об'єднання ряду неформальних громадських організацій, насамперед – екологічних і ліво-соціалістичних. Її виборці та симпатки були вихідцями з позапарламентських рухів протесту, таких як, наприклад, антиядерного руху, руху за мир, рухи громадських ініціатив, а також груп захисників навколишнього середовища.

У 1982 році сформувалася консервативно-ліберальна коаліція, яка існувала до 1989 року і завдяки діяльності якої об'єднання німецьких земель вийшло на фінішну пряму.

Зміна уряду в жовтні 1982 р. означала не просто перехід влади в руки нової коаліції, а була заявлена як «поворот тенденції» в політиці. Перебування в опозиції ХДС/ХСС використовували для організаційного та програмного оновлення. Урядову заяву канцлера Коля (див. додаток Б) перед депутатами Бундестагу було названо «Коаліцією центру: за політику оновлення». Заява містила заклик не тільки до економічного, а й «духовно-морального оновлення». Коль називав себе «політичним онуком Аденауера», в той же час під його керівництвом християнські демократи зуміли істотно модернізувати свої підходи на принципах сучасного неоконсерватизму (концепція, що склалася в провідних країнах Заходу в другій половині 1970-х рр. як реакція на кризу політики державного регулювання), що знайшло відображення в програмі ХДС 1978 р. Нові підходи до східної політики, звернення до проблем «третього світу», навколишнього середовища, освіти, становища жінок у суспільстві істотно зміцнили позиції ХДС як «народної партії». Очоливши коаліцію ХДС/ХСС-ВДП, Гельмут Коль вважав важливим заручитися підтримкою у суспільстві, за його клопотанням федеральний президент Карл Карстенс (1914-1992) призначив на 6 березня 1983 р. нові вибори до Бундестагу [99].

Результати виборів принесли консервативно-ліберальній коаліції переконливу перемогу: ХДС/ХСС отримали 48,8 % голосів, ВДП – 7 %; за СДПН проголосували 38,2 % виборців, вперше в Бундестаг пройшла партія «зелених», набравши 5,6 % голосів [60].

У травні 1983 року уряд Коля-Геншера представив свою програму [1], головними завданнями якої були забезпечення економічного зростання, зменшення безробіття, фінансове оздоровлення. В основу програми дій лягли пропозиції міністра економіки Ламбсдорфа під девізом «Менше держави, більше ринку, приватної ініціативи та відповідальності».

Уряд Коля розпочав з санації федерального бюджету: були зменшені інвестиції в будівництво житла, витрати на заробітну плату працівникам в держсекторі, що призвело до скорочення їх чисельності. Під скорочення

потрапляють деякі статті соціальних витрат: допомоги на дітей були диференційовані в залежності від доходів сім'ї, скасовано стипендія для учнів старших класів шкіл, а стипендія для студентів переведена на основу позики.

Скорочення соціальних витрат викликало критику і звинувачення уряду в спробах «соціального демонтажу». Однак ці необхідні заходи не привели до істотного послаблення системи соціального захисту, багато в чому завдяки позиції ХСС, а також особисто міністра у справах праці і соціальної політики Норберта Блюма, які були проти «шокової терапії» за зразком політики Маргарет Тетчер у Великій Британії і Рональда Рейгана в США (до того ж ситуація в економіці ФРН була кращою) [69].

Уряд Коля зробив ставку на стимулювання пропозиції. Скорочення податків сприяло не тільки зростанню приватних інвестицій, але і споживчого попиту. Податкові пільги полегшували створення нових підприємств в сфері малого та середнього бізнесу. Приватизація пошти, а також радіо- і телемовлення принесла додаткові кошти в бюджет, крім того конкурентне середовище була покликана підвищити різноманітність і якість послуг.

Пожвавленню економіки в ФРН в 1980-і рр. сприяли поліпшення світової економічної кон'юнктури, зниження цін на нафту, а також активізація інтеграційних процесів в Європейському співтоваристві після деякого їх гальмування у 1970-і рр. Створення у 1979 р. Європейської валютної системи послабило коливання валютних курсів, спростило торгові розрахунки, що відіграло важливу роль для ФРН, оскільки значна частина її зовнішньої торгівлі припадала на країни ЄС. У 1986 р. позитивне сальдо зовнішньоторговельного балансу ФРН склало 110 млрд марок, за експортними показниками вона вийшла на перше місце у світі. Зростання експорту стало важливим фактором поліпшення економічної кон'юнктури на внутрішньому ринку [77].

Завдяки новим економічним підходам консервативно-ліберальній коаліції і позитивним імпульсам світового ринку, макроекономічні показники ФРН істотно покращилися: рівень інфляції знизився з 5,2 % у 1982 р. до 0,2 % у 1987 р., зменшився дефіцит державного бюджету, темпи зростання ВВП

збільшилися від 1,1 % у 1982 р. до 3,7 % у 1988 р. і мали тенденцію подальшого зростання. У цих умовах стало можливим поліпшити соціальну підтримку людей похилого віку та сімей з дітьми: були збільшені розміри пенсій та допомог на дітей, знижені податки на батьків, які поодинці виховують дітей.

Таким чином, концепція соціальної підтримки уряду Коля, на відміну від минулих років, була націлена на адресну допомогу і орієнтована на ті категорії населення, які не могли забезпечити себе самостійно – людей похилого віку, дітей, інвалідів. У той же час були підвищені розміри страхових внесків працюючих, введена часткова оплата ліків в рамках страхування на випадок хвороби.

В цілому у 1980-і рр. постало питання про реформу «соціальної держави» в умовах, що змінилися демографічних і економічних умовах. Стійке зростання економіки дозволяв вирішити іншу важливу проблему – різко збільшити витрати на науку і розвиток вищої освіти. ФРН за показником цих витрат від ВВП (2,7%) вийшла до кінця 80-х рр. на рівень США і Японії. Збільшилися і військові витрати, які у 1982 р. становили 50 млрд марок, а у 1990 р. – 56 млрд марок [143].

Уряд Коля активізувало політику в сфері захисту довкілля. Випадки загибелі лісів у результаті шкідливих викидів в атмосферу і катастрофа на Чорнобильській АЕС в СРСР у 1986 р призвели до того, що більше двох третин громадян ФРН висловлювалися проти використання атомної енергії в силу її небезпеки для людини і природи. У 1986 р. було створено федеральне міністерство у справах навколишнього середовища, охорони природи та безпеки реакторів; з урахуванням настроїв в суспільстві будівництво і введення в дію нових АЕС були припинені. Ряд нових законів доповнив і розширив екологічне законодавство у ФРН: про використання очищеного від свинцю бензину та встановлення каталізаторів на автомобілях, про запобігання небезпеки хімічних добрив для людини, тварин і природи та ін. За рівнем законодавчого захисту та заходів з охорони повітря та водних ресурсів ФРН до кінця 80-х рр. займала лідируюче положення у світі. Широкі дискусії викликало

питання про співвідношення економічного зростання і захисту навколишнього середовища [125].

Невирішеною залишалася лише проблема масового безробіття. Недивлячись на появу більше 1 млн. нових робочих місць, створених в умовах пожвавлення економіки, кількість безробітних у період 1983-1989 рр. перевищувала 2 млн. чоловік [73].

В результаті виборів до Бундестагу 1987 р. консервативно-ліберальна коаліція на чолі з Кодем залишилася при владі. У той же час право-консервативна частина виборців ХДС/ХСС була розчарована в своїх очікуваннях «духовно-морального оновлення» і відновлення пріоритету традиційних цінностей. В результаті була утворена Республіканська партія на чолі з колишнім журналістом баварського радіо Францем Шенхубером, яка зайняла політичні позиції праворуч від ХДС/ХСС, поступово зміщуючись на праворадикальний фланг.

СДПН продовжувала втрачати виборців, які відходили від неї перш за все до «Зелених». Назріла необхідність програмного оновлення у зв'язку зі змінами соціальної структури і настроїв в суспільстві. Програмна дискусія в партії завершилася прийняттям у 1989 р. на з'їзді в Берліні нової Програми принципів СДПН. Концепція демократичного соціалізму як стратегічної мети партії отримала подальший розвиток. Більше уваги було звернуто на важливість демократизації держави і суспільства в рамках «громадянського діалогу», акцентовано увагу на проблемах екології, а також положення жінок в суспільстві [188].

В цілому СДПН залишалася найбільшою за чисельністю партією, вона зуміла не тільки зберегти, а й зміцнити свої позиції в землях, очоливши уряди в Саарланді (1985), Шлезвіг-Гольштейні (1987). У землі Північний Рейн-Вестфалія, яка була найбільшою за чисельністю населення, СДПН мала абсолютну більшість у ландтазі. В цей час з'явився ряд яскравих політиків більш молодого покоління – Йоханнес Рау, Оскар Лафонтен, Рудольф Шарпінг,

Герхард Шредер. Все це створювало базу для майбутнього повернення СДПН до влади на федеральному рівні.

Істотно зміцнилися позиції партії «зелених», яка на виборах 1987 р. отримала 8,3 % голосів і міцно зайняла місце четвертої партії в Бундестазі. Однією з причин успіху «Зелених» було розчарування частини виборців традиційними партіями. «Зелені» підкреслювали свою відмінність від інших і навіть називали себе «альтернативною партією»: це проявлялося не тільки у програмному й організаційному відношенні, але навіть в неофіційній манері одягу їх політиків і депутатів. Відмінності від інших партій були і в складі виборців «Зелених» – більше молоді, жінок, вище середнього рівень освіти і професійної кваліфікації [158].

У партії «Зелених» існував досить широкий спектр ідейно-політичних і тактичних установок, проте не виключалася можливість коаліції з іншими політичними силами, в першу чергу з СДПН.

У ландтагах і Бундестазі партія «зелених» і її лідери Петра Кеплі, Йошка Фішер, Отто Шилі та інші накопичували досвід парламентської діяльності, який вплинув на подальший розвиток партії.

Положення ХДС/ХСС, незважаючи на перемогу на виборах до Бундестагу 1987 р. було непростим. Втрата 4,5 % голосів, головним чином через високий рівень безробіття, невдачі на виборах у ряді земель, відсутність нових ідей, невисокий рейтинг особисто канцлера Коля викликали побоювання за результат наступних виборів до Бундестагу в 1991 р. У керівництві ХДС виношувалася навіть ідея зміни канцлера задля зміцнення позицій партії. Але подальший розвиток подій, які були пов'язані з активною зовнішньою та внутрішньонімецькою політикою Гельмута Коля щодо об'єднання Німеччини, показали політичну значимість канцлера [182]

У НДР до «оксамитової» революції 1989 р. (див. Додаток А) вся політична влада була зосереджена в руках однієї партії – СЄПН (Соціалістична єдина партія Німеччини), яка здійснювала жорсткий контроль за поведінкою і настроями населення спільно з органами держбезпеки. Де-юре зберігалася

багатопартійна система, що включала в себе ХДСН (Християнсько-демократичний союз Німеччини), ЛДПН (Ліберально-демократичну партію Німеччини), ДСПН (Демократичну селянську партію Німеччини) і НДПН (Націонал-демократичну партію Німеччини). Але цей партійний плюралізм носив чисто формальний, косметичний характер. Насправді абсолютно усі політичні структури НДР перебували у повній залежності від СЄПН, яка претендувала на роль «керівної і провідної партії» [92].

Зовні СЄПН в Народній палаті НДР не користувалася особливою перевагою: їй зазвичай надавали 127 мандатів з 500 (25,4 %), а чотирьом партіям блоку (ХДСН, ЛДПН, ДСПН, НДПН) – по 52 мандати кожній (10,4 %). Решта мандатів розподілялася серед так званих громадських організацій: Об'єднання вільних німецьких профспілок (ОВНП), Союз вільної німецької молоді (СВНМ) та ін. Однак, якщо враховувати той факт, що представники цих масових організацій, були, як правило, членами СЄПН, то в парламентському представництві СЄПН фактично володіла абсолютною більшістю голосів [129].

До осені 1989 р. кожен п'ятий дорослий громадянин НДР був членом СЄПН (2,3 млн.), а до складу чотирьох партій блоку входили в загальній сукупності лише 470 тис. осіб. Як правило, це були керівники нижчого і середнього рангів.

Тоталітарний режим НДР різко впав восени 1989 р., адже його основа виявилася давно підточеною зсередини. Масові демонстрації в Лейпцигу та інших містах в жовтні – листопаді 1989 р. (див. додаток В) послужили потужним каталізатором, що викликав крутий поворот в політичному розвитку. Свою діяльність активізували опозиційні угруповання, які вже сформувалися до цього часу: «Новий форум» (НФ), «Демократія зараз», «Демократичний прорив», «Об'єднані ліві», «Соціал-демократична ініціатива» (пізніше Соціал-демократична партія в НДР – СДП). Після анулювання конституційного положення про керівну роль СЄПН 1 грудня 1989 р. чотири партії блоку нарешті отримали самостійність. Незабаром після падіння Берлінської стіни 22 листопада 1989 р. було створено інститут «Круглого столу» (своє існування він

припинив у березні 1990 р.) з метою об'єднання політичних сил для демократичних трансформацій в НДР.

Як показали подальші події, багато колишніх опозиційних організацій, які виступали під гаслами побудови «іншого», більш «гуманного» соціалізму в НДР при збереженні її державної самостійності, поступово були витіснені з центральних позицій політичного життя під натиском потужного руху на користь об'єднання з «капіталістичною» Західною Німеччиною.

У цей період політичного зламу восени 1989 р. почався стрімкий процес ерозії СЄПН: в грудні 1989 р. – січні 1990 р. вона втратила 300 тис. своїх членів. Щоб зупинити цю небезпечну тенденцію розвитку, партія негайно приступила до серйозної реорганізації. Першим кроком на цьому шляху став надзвичайний з'їзд у грудні 1989 р., де був обраний головою партії берлінський адвокат Грегор Гізі. У лютому 1990 р. партія остаточно відмовилася від своєї колишньої назви, змінивши її на Партію демократичного соціалізму (ПДС) [136]. Таким чином нове керівництво партії намагалося довести, що вона порвала зі своїм тоталітарним минулим і відмовилася від владної монополії.

На базі розпаду колишнього блоку під егідою СЄПН і активності нових партій восени 1989р. – на початку 1990 р. у НДР сформувалася багатополюсна партійна система. І хоча партії все ще перебували в стадії розбудови та ідейно-політичного пошуку, проте процес їх розмежування вже прийняв більш-менш чітку форму в руслі визначених напрямків: ліворадикальний, соціал-демократичний, ліберальний, консервативний, екологічний (до якого також примикали громадські і феміністичні організації).

Серед безлічі партій, що з'явилися на політичній арені, помітно виділялися ПДС і колишні партії блоку як найкраще структуровані, адже вони мали у своєму розпорядженні матеріальні ресурси, що дісталися їм у спадок від СЄПН. Однак і «новоспечені» партії, такі як СДПН, НСС (Німецький соціальний союз), ВДП (Вільна демократична партія), завдяки підтримці з боку «близьких за духом» західнонімецьких партій, змогли незабаром міцно «стати на ноги». А решта партій, які виникли на ґрунті громадського руху (за

громадянські права, демократизацію знизу, відкритість суспільства), наприклад «Новий Форум», «Демократія зараз», а також екологічного і феміністичного руху, не змогли подолати засилля стихійності і спонтанності [137].

Перед партіями постало завдання формування нового, справді демократичного представницького органу законодавчої влади – Народної палати. У боротьбі за голоси виборців партії стали створювати виборчі блоки, тим самим зробивши крок у бік певної консолідації та подолання партійно-політичної роздробленості. Напередодні виборів в Палату депутатів 18 березня 1990 р. було утворено шість наступних блоків:

- 1) Альянс за підтримку Німеччини: східний ХДС, НСС, «Демократичний прорив» (консервативний табір);
- 2) Союз вільних демократів: ЛДПН, східна ВДП, НПФ (Німецька партія форуму) (ліберальний табір);
- 3) Союз 90: «Новий Форум», «Демократія зараз». «Ініціатива за мир і права людини» (блок партій громадського руху);
- 4) Блок «Об'єднані ліві / Гвоздика» (ліворадикальний блок);
- 5) «Зелена партія» Незалежний жіночий союз (еколого-феміністичний блок);
- б) Альтернативний список молоді: Союз вільної демократичної молоді, Марксистський союз молоді та ін.

Лише кілька партій: СДПН, ПДС, НДПН і ДСПН – залишилися позаблоковими.

Питання про возз'єднання Німеччини стало центральним у виборчій кампанії. Партії розділилися на два основних табори – прихильників швидкого об'єднання обох країн (соціал-демократи, ліберали і консерватори) і збереження певної долі державної самостійності НДР (ПДС, Союз 90, НДПН, ДСПН, еколого-феміністичний блок). Саме партії першої групи, які дотримувалися прозахідної орієнтації, виявилися переможцями на виборах 18 березня 1990 р., акумулювавши на свою користь у загальній сукупності три

чверті голосів виборців. З партій другої групи лише ПДС завоювала 16,3 %, а на всіх інших дісталася частка лише близько 8 % голосів.

Всупереч очікуванням багатьох політичних спостерігачів, переможцем став ХДС, який отримав 40,49 % голосів, а не СДПН (21,76 %). Хоча здавалося б, якщо взяти до уваги соціалістичну специфіку більшості населення НДР, перевагу мали б здобути партії, що орієнтуються на соціалістичні цінності. Однак на той час домінантою в настроях населення була ідея возз'єднання із Західною Німеччиною. В основі цього прагнення лежало не просто емоційне відчуття історичної спільності німецького народу, а чисто прагматичний розрахунок на швидке досягнення західного рівня добробуту та економічного розвитку. Більшість східнонімецьких громадян бачили у ХДС силу, здатну на здійснення їх заповітних планів, адже партія все більш тісно зрощувалася із західними партнерами, які перебували у урядового керма [139]. Крім того, слід враховувати зростаючу «алергію» до будь-якої соціалістичної ідеї серед населення НДР, яке тільки-но скинуло з себе ярмо тоталітаризму.

Вибори 18 березня 1990 р. створили організаційну передумову для інтеграції східнонімецької партійної системи до західнонімецької. По-перше, східнонімецькі партії пройшли хороший вишкіл у демократичній боротьбі за голоси виборців. По-друге, встановилися партнерські відносини з обох сторін, які у подальшому значно поглибилися. По-третє, йшов активний процес програмно-політичної переорієнтації багатьох східнонімецьких партій і одночасно формувалася більш-менш стійка аудиторія виборців, які готові віддавати перевагу західній системі цінностей [177].

Якщо на початку 1989 р. політичні партії Західної Німеччини, заскочені зненацька поворотом подій в НДР, фактично стояли осторонь, то у кінці 1989 р. – початку 1990 р. лінія їх поведінки стала змінюватися. Західні партії повинні були долати в собі упередження по відношенню до своїх східних колег, особливо до колишніх партій – сателітів СЄПН. Складним було ставлення керівництва СДПН Західної Німеччини до східних соціал-демократів, що спочатку були пов'язані з опозиційним рухом, орієнтованим на вузькі локальні

інтереси. Західнонімецькі партії активно включилися у виборчу кампанію у лютому – березні 1990 р., беручи участь у формуванні блоків і розробці програмно-політичних установок (це стосується ХДС, ХСС, ВДП і СДПН). Характерно, що західні «зелені», на відміну від інших партій, тривалий час утримувалися від участі у політичних процесах в НДР. При цьому самі східнонімецькі екологісти прагнули дистанціюватися від своїх західних колег.

Комунальні вибори 6 травня 1990 р. мало що змінили у розстановці сил на політичній шахівниці. Християнські демократи як і раніше лідирували, набравши 34,4 % голосів, за ними йшли соціал-демократи (21,3 %) і демократичні соціалісти з ПДС (14,6 %). Ліберали отримали 6,7 %, Союз 90/Новий Форум – 2,4 % [184].

3 жовтня 1990 р. НДР в складі п'яти земель: Бранденбург, Мекленбург-Передня Померанія, Саксонія, Саксонія-Ангальт і Тюрингія приєдналася до ФРН на умовах Основного закону ФРН від 1949 р. Відбулося перше урочисте спільне засідання парламенту (див. Додаток Д). І вибори в парламенти новостворених східних земель у жовтні 1990 р. закріпили цю тенденцію: ХДС здобув перемогу в чотирьох землях (див. Додаток Е) (понад 30 % голосів, а в Саксонії навіть 53,8 %) – за винятком землі Бранденбург, де СДПН здобула найбільшу кількість голосів (38,3 %). ПДС, набравши в п'яти східних землях 10–16 % голосів, змогла пройти до усіх ландтагів, проте не була допущена до формування земельних урядів, в чому крім ХДС, взяли участь СДПН, ВДП, Союз 90/Зелені [183].

Важливим кроком було утворення єдиної партійної системи поряд з формуванням політико-адміністративної, соціально-правової і економічної єдності. Уже напередодні перших загальнонімецьких виборів 2 грудня 1990 р. розпочався процес організаційного злиття партій, до чого підштовхувала необхідність ведення спільної передвиборчої діяльності та розширення електоральної бази. Так, 11–12 серпня 1990 р. відбулося об'єднання із західною ВДП трьох ліберальних партій НДР: Союз вільних демократів-лібералів (колишня Ліберально-демократична партія, до якої наприкінці березня 1990 р.

приєдналася НДПН), Німецька партія Форуму і східна ВДП, 27 вересня 1990 р. – об'єднання СДПН заходу і сходу, а 1–2 жовтня – західного і східного ХДС (ще в серпні зі східним ХДС злилася партія «Демократичний прорив», а у вересні – ДСПН). Між тим східні «зелені» об'єдналися із західними 3 грудня 1990 р. вже після загальнонімецьких виборів. Правозахисники НДР ще тривалий час зберігали свою самостійність, хоча на виборах до ландтагів у жовтні 1990 р. вони в ряді місць виступали у блоці з «Зеленими», а напередодні перших загальнонімецьких виборів пішли на створення загальної передвиборної платформи Союз 90/Зелені (схід). Лише у травні 1993 р. відбулося остаточне злиття Союзу 90 з загальнонімецькою партією «Зелених», яка з того моменту стала іменуватися Союзом 90/Зелені [199].

Серед східнонімецьких партій особно стоїть Німецький соціальний союз (НСС), який так і не провів організаційного злиття із західними партіями. Якщо на виборах до Народної палати 18 березня 1990 р. НСС завоював 6,3 % голосів, то на виборах до ландтагів у жовтні 1990 р. не зміг досягти тієї початкової позначки, отримавши лише в Саксонії найбільше число голосів у 3,6 %. А на загальнонімецьких виборах 2 грудня 1990 р. ця партія повинна була задовольнитися незначною часткою числа голосів – 1,4 % у східних землях. З того моменту НСС веде «напівпрозоре» існування.

Як не старалася ПДС розширити свою організаційну базу за межами колишньої НДР, її зусилля не увінчалися особливим успіхом: в неї влилися, крім частини членів Німецької компартії (НКП), лише кілька дуже нечисленних організацій, приречених на «політичне вимирання» (Комуністичний Союз, Союз західнонімецьких комуністів, Об'єднана соціалістична партія). Трохи успішнішим була участь ПДС у формуванні виборчих блоків з лівоекстремістськими і ліворадикальними угрупованнями на земельному і комунальному рівні.

Таким чином, формування партійної системи у Східній Німеччині до початку об'єднавчого процесу пройшло кілька етапів:

- 1) етап біполяризації і диференціації у 1989 – початку 1990 р., коли формуються нові політичні сили, які прагнуть кинути виклик владній монополії СЄПН, а колись монолітна партійна система стає багатополюсною, причому справа доходила до надзвичайного дроблення політичних сил;
- 2) етап консолідації, коли політичні партії починають об'єднуватися між собою на загальній політико-ідеологічній платформі, формуючи більш-менш міцні виборчі блоки, а в ряді випадків і об'єднані партії, до чого підштовхувала сама логіка боротьби за голоси виборців і доступ до владних важелів.

2.2. Трансформація партійних структур в єдиній Німеччині

У числі найважливіших і першочергових після 1989 р. у ФРН постала проблема зміни партійної системи на території колишньої НДР. При цьому важливо було заздалегідь оцінити ті наслідки, які ця зміна може мати для партій, що вже існують у Західній Німеччині.

Унікальність політичної ситуації полягала в тому, що вперше у світовій історії партійна система розвинутої демократії взаємодіяла з таким широким спектром постсоціалістичних партій і рухів. Слід врахувати, що в НДР була свого роду «багатопартійність». Під керівництвом СЄПН в рамках блоку «Національний фронт» функціонував ряд партій, покликаних відображати інтереси різних «непролетарських» верств населення. Деякі з них після 1945 р. були відроджені і «пристосовані» владою НДР для участі у соціалістичному будівництві. Йдеться про східнонімецькі відділення правих і центристських партій веймарського періоду. Вони зберегли схожість з останніми в своїх назвах, і, як виявилось, не тільки в назвах. Суб'єктам західнонімецької партійної системи вдалося досить швидко змінити партійну конфігурацію країни «реального соціалізму» завдяки трансформації і використанні структур і кадрів «блокових» партій екс-НДР. Всі вони відразу ж вийшли з блоку з СЄПН, що був нав'язаний їм після 1945 р.

Нові громадяни ФРН спочатку з ентузіазмом включилися в «партійне будівництво». Але вже через кілька місяців після возз'єднання у східних землях констатували масовий перехід від ейфорії до розчарування. Політичну

заангажованість змінив відхід у сферу приватних інтересів. Це мало для партійного життя важкі наслідки. Мало що залишилося зі строкатої розмаїтості нових політичних організацій, які заявили про себе на останній стадії існування НДР. За основними параметрами на Сході перемогла партійна система колишньої ФРН. Правда, в ній з'явилися деякі зміни.

Важливим аспектом самоідентифікації політичних партій на території колишньої НДР було те, що всі вони розуміють себе як нові суб'єкти, будь то організації – спадкоємиці партії «соціалістичного типу» (ПДС), або демократично реформовані довоєнні партії (колишні «блокові» партії – ХДС і велика частина ВДП), або дійсно нові в посттоталітарному просторі організації (СДПН, громадські рухи) [206]. Тільки останні могли не побоюватися докорів у співпраці з комуністичним режимом, що, однак, не означало імунітет їх окремих представників від хибних чи справедливих політичних звинувачень.

Для всіх більш-менш великих партій у нових землях ФРН характерні зниження чисельності, значна організаційна слабкість, недолік місцевих кваліфікованих кадрів. Ці кадри довелося «імпортувати» з Заходу. Партіям доводиться стикатися з розчаруванням у їхній діяльності, особливо поширеному серед молоді.

Об'єднання зі східним ХДС позитивно змінило соціальну структуру загальнонімецького ХДС. У нових землях, на відміну від Західної Німеччини, кістяк її електорату склали робітники. У цілому Союз став більше відповідати своїй самоідентифікації як народної партії. ХДС помолодшав, так що і в цьому відношенні збільшилася його схожість з СДПН. Але і після 1990 р. майже 80 % членів ХДС – люди старше 40 років; майже 60 % – старше 50 років. Оскільки 2/3 населення НДР не належали до жодної церкви, до лав ХДС доєдналося чимало атеїстів, що сприяло подальшій ерозії його зв'язків із церквою [76].

У першій половині 90-х років у силу економічних труднощів у ФРН вплив ХДС знизився, незважаючи на енергійне проведення програми щодо підтримки господарських перетворень нових земель. Як відомо, ця програма потребувала посилення податкового навантаження на «вессі» (західних німців)

і в той же час не могла принести негайних позитивних результатів для «оссі» (східних німців). Але все ж ХДС створив на сході розгалужену організаційну мережу, привернув до себе досить широкий електорат і зміг перемогти на виборах до Бундестагу у 1994 р.

Після об'єднання Німеччини на Сході різко зменшилася чисельність ВДП. На об'єднавчому з'їзді до неї ввійшли організації нових земель, які налічували близько 100 тис. чоловік. На середину 1992 р. їх загальна чисельність знизилася наполовину. Недостатньо «соціальний», на думку більшості населення колишньої НДР, курс ВДП призвів до серії невдач цієї партії на виборах до східних ландтагів. У підсумку вона була майже не представлена в них. Піддався ерозії і федеральний електорат ВДП [75].

Труднощі СДПН частково зумовлені недостатнім взаєморозумінням між соціал-демократами старих і нових земель. У східній СДПН домінували інтелектуали, які, як правило, дистанціюються від пересічних громадян. Зіграло свою роль негативне ставлення багатьох нових бундесбюргерів до всього, що, нехай і віддалено, було пов'язане із «соціалізмом», їх недовіру до держави, до будь-яких державних форм. Дуже важко через це використовувати для організаційного зміцнення апарат колишньої СЄПН, приймати до своїх рядів колишніх членів, а тим більше функціонерів цієї партії. Нарешті, уразливі політичні позиції традиційно близьких до СДПН профспілок. Соціал-демократичні профлідери на Сході не могли не враховувати, що більшість членів їхньої організацій в політиці ще поки на боці ХДС. Крім того, у процес становлення нових профспілок там не включили активно більшість соціал-демократів. Відірваність місцевих соціал-демократичних організацій від профспілкових центрів повністю так і не вдалося подолати. У результаті, в порівнянні зі станом справ на старих землях, СДПН менше вкорінена в профспілковому активі Східної Німеччини, і це негативно позначається на позиціях соціал-демократів [151].

У нових землях СДПН об'єднала близько 30 тис. чоловік. Якби її чисельність пропорційно відповідала чисельності СДПН на старих землях, то

партія повинна була б мати в десять разів більше зареєстрованих членів. Незважаючи на багато внутрішніх слабкостей, на початку 90-х років СДПН все ж збільшила свою популярність серед виборців. Проте на виборах до Бундестагу у 1994 р. вона не змогла завдати поразки ХДС/ХСС і була змушена задовольнятися другим місцем.

Ще більші труднощі через організаційні недоліки і малочисельності відчувало об'єднання «Союзу 90» і Зелених. Зволікання з об'єднавчим процесом вартувало західнонімецьким Зеленим тимчасовий вихід з Бундестагу, адже вони набрали на виборах 1990 р. лише 4,5 % голосів. Але тільки після конференції різних угруповань «Союзу 90» і Зелених, що відбулася навесні 1992 р., їх представники стали практично домовлятися один з одним. Розгорілися гострі суперечки. Наприклад, Зелені ФРН наполягали на квоті в 50% для жінок у керівних органах майбутньої партії, а члени «Союзу 90» не бачили у цьому особливого сенсу і пропонували віддати половину місць у зазначених органах східним німцям. Лише через рік на спеціальному з'їзді відбулося їх формальне об'єднання. Як зазначалося в пресі, те, що воно все-таки відбулося, показує, яку інтегруючу роль може зіграти сама по собі виборча система. Різномірні угруповання спонукав гуртуватися 5-% бар'єр, який подолати поодиноці у них майже не було шансів. «Союз 90»/Зелені на початку 90-х рр. був вкрай нечисленним. У нових землях до нього входило від 4 до 4,5 тис. чол. Але на виборах до бундестагу 1994 р. це напіврух–напівпартія отримав 7,3 % голосів [62].

Знайти свою «нішу» в партійній системі ФРН після 1990 р. активно намагалася спадкоємиця СЄПН – Партія демократичного соціалізму. Після перетворення СЄПН в СЄПН / ПДС, а потім в ПДС у рядах партії залишилися 20–25% членів (650–700 тис. чоловік). У 1991 р. чисельність ПДС склала 172579, в 1992 р. – 146 742, у 1993 р. – 131 406, у 1994 р. – 123 751, у 1995 р. – 120000 осіб. Більшість спостерігачів передбачали практичне зникнення ПДС як серйозної політичної сили. Підкреслювалися її труднощі, розбрати серед її керівництва. Всупереч таким прогнозам, на парламентських виборах у 1994 р.

ПДС домоглася отримати 4,4 % голосів (2,06 млн. осіб), чотирьох прямих мандатів і, відповідно, 30 місць у Бундестазі проти 12 мандатів у 1990 р. Представник ПДС – письменник Стефан Гейм, незважаючи на протидію депутатів від правлячих партій, по праву найстаршого політика відкрив перше засідання нового Бундестагу.

Вибори до Бундестагу 1994 р. і вибори до ландтагів нових східних земель підтвердили, що населення екс-НДР в переважній більшості підтримало традиційні «народні партії» (від 75 – до 80% голосів). ПДС не вдалося стати загальнонімецькою партією. Але на Сході вона являла реальну політичну силу, досягла там на виборах планки у 20 і більше відсотків голосів. У нових землях партія провела до перемоги 129 депутатів ландтагів, 80 бургомістрів і близько 6000 депутатів у комунах. Проблеми взаємовідносин з нею час від часу спливають в між- і внутрішньопартійних спорах други х партій. Ряд їх лідерів розглядали ПДС як можливого «серйозного політичного партнера».

Для характеристики відмінностей партійного ландшафту у західній і східній частинах Німеччини показовими є дані представницького опитування (1000 респондентів), опубліковані в № 3 «Шпігеля» за 1996 р. [59]. На питання про ставлення до можливих партійним коаліцій з ПДС на федеральному рівні «вессі» і «оссі» дали такі відповіді (у %):

	Ні, в жодному разі	Байдуже	Цілком можливо
«вессі»	50	25	21
«оссі»	33	22	44

Хоча спроби ПДС за допомогою «комітетів солідарності» привернути до себе нових прихильників не увінчалися успіхом, все ж багато опитаних східних німців вважали її партією, що найбільш послідовно захищає свої специфічні інтереси.

На питання «ПДС вибирають, тому що це східнонімецька партія, або тому що вона переслідує соціалістичну мету?», відповіли (у %):

	«вессі»	«оссі»
Східнонімецька партія	50	52

Соціалістична мета	32	35
--------------------	----	----

Таким чином, у східних землях об'єднаної Німеччини з'явилася впливова партія, яка за ідеологією є лівішою від СДПН. У той же час на початку 1990-х рр. ПДС ще не виробила довгострокову стратегію, яка закріпила б її «соціал-демократизацію» у нових умовах і в той же час була б оригінальною, відмінною від стратегії її головного конкурента – СДПН. Без цього навряд чи можливе призупинення падіння чисельності і катастрофічне старіння кадрів ПДС, яке є характерним для даного періоду. У грудні 1996 р. ця партія налічувала 105 029 чол., в тому числі: 83,8 % – пенсіонери; 67 % – особи старше 60 років; 10 % – молодше 40 років; 2 % – молодше 30 років.

У середині 90-х років виявилися нові нюанси у загальній еволюції партійної системи ФРН. Блок ХДС/ХСС займав домінуючі позиції і на заході, і на сході країни. Якщо не брати до уваги ПДС, то ХДС мав найбільш розвинену мережу партійних ланок у нових землях. Порівняно вдалим виявився «експорт» лідерів у простір колишньої НДР. Найбільш відомий приклад колишнього генерального секретаря ХДС К. Біденкопфа, який очолив земельний уряд Тюрингії і став одним з найбільш популярних політиків у нових землях. ХДС/ХСС мав у наявності команду відомих політиків. Разом з тим авторитет і позиції канцлера ФРН Г. Коля у ХДС/ХСС були незаперечними.

ВДП не змогла забезпечити собі у Східній Німеччині такий самий вплив, як і в старих землях. «Союз90»/Зелені, якому обіцяли велике майбутнє, не зміг поки домогтися реалізації поставленої мети – об'єднати сили ліворуч від СДПН. Інакше було у соціал-демократів. На сході Німеччини, як і на заході вони довго залишалися на другому місці, хоча часом (у тому числі в 1993 і 1997 р.) випереджали ХДС за популярністю серед виборців. У той же час впливові сили всередині партії, спираючись на підтримку більшості її членів і прихильників, орієнтуються на союз із Зеленими. У 1997 р з'явилися нові акценти у відносинах СДПН з ПДС. Так, у березні на форумі східнонімецьких соціал-демократів заступник голови СДПН «оссі» В. Тірзе висловився проти «дебатів про співробітництво з ПДС на кожному розі», тому що «ні характер

ПДС, ні її перспективи ще не відомі». У той же час він звернувся до керівництва ПДС із закликом обмежитися участю у регіональних виборах, а на виборах 1998 р. до Бундестагу – голосувати за кандидата у канцлери від СДПН і Зелених [89].

В першій половині 90-х років спостерігаються складні процеси розвитку і трансформації політичних партій, які були представлені у Бундестазі. Ці процеси суперечливі і неоднозначні.

Отже, створення єдиної партійної системи, миттєво не могло призвести до стирання відмінностей між західними і східними партійними підрозділами в рамках однієї партії, що проявлялося не тільки на організаційному рівні (східні підрозділи являли собою порівняно нечисленні, а в окремих випадках досить крихкі структури), а перш за все на рівні внутрішньопартійної політичної культури, менталітету і політичних поглядів членів партії. Східнонімецькі члени партій у своїй більшості формувалися в іншій суспільній системі, частина з них була «обтяжена» вельми специфічним досвідом розбудови соціалізму в колишній НДР. Для певної частини східнонімецьких членів партій було притаманним характерне прагнення зберегти свою вузькорегіональну ідентичність.

Початок процесу розбудови єдиної партійної системи після 1990 р. аж ніяк не змінив наявні соціально-політичні відмінності між західною і східною частинами країни. Це знаходить своє вираження перш за все у різних конфігураціях політичних сил: у східній частині Німеччини на авансцені фігурують три партії: ХДС, СДПН і ПДС, в той час як на заході – чотири партії: блок ХДС/ХСС, СДПН, ВДП, і Союз 90/Зелені [135].

У східній частині Німеччини у цей період ще спостерігається нестабільність зв'язку між партіями і виборцями, які часто змінюють свої уподобання. Тут не склалося чітко виражених соціально-політичних субкультур, що ґрунтуються на певних ціннісних орієнтаціях і установках (соціал-демократична, ліберальна, екологічна та ін.), що не в останню чергу зумовило швидке зникнення з авансцени ВДП і «зелених», а також порівняльну

обмеженість електоральної бази у СДПН. Феномен політичної живучості ПДС є яскравим проявом специфічності посттоталітарного суспільства, що зберігає у собі релікти колишньої системи цінностей. Особливість електоральної поведінки східних німців відзахідних полягає в тому, що вони виходять в більшій мірі з прагматичних міркувань, ніж з політико-партійних уподобань або соціально-політичних стереотипів. У східній частині країни вельми висока частка протестного електорату, голоси якого підхоплюють не тільки посткомуністи, але і правонаціоналістичні і популістські сили.

Таким чином, партійна система сходу Німеччини, хоча й інтегрувалася у західну партійно-політичну систему після об'єднання країни, й надалі містить у собі чимало перехідних рис, властивих багатьом східноєвропейським постсоціалістичних соціумам.

2.3. Політико-правові аспекти діяльності партій у об'єднаній Німеччині

Федеративна Республіка Німеччина володіє одним із найбільш детально розроблених у світі комплексом правових норм, що регламентує всі сторони діяльності партій. Однак, незважаючи на те, що в об'єднаній Німеччині окремі положення «Закону про політичні партії» змінювалися та доповнювалися тричі – в 1994, 1999, 2002 рр., науковці знову і знову підкреслюють необхідність законодавчих кроків з метою вдосконалення регулювання партійної діяльності.

У розгалуженій системі партійного законодавства ФРН, яка почала формуватися ще в 50-х рр. ХХ ст., базовими при аналізі політико-правового регулювання діяльності сучасних партій є наступні документи: Основний закон (ОЗ) [16], «Закон про політичні партії» (ЗПП) [9], Федеральний закон про вибори (ФЗВ) [35], а також численні рішення Федерального конституційного суду. Аналіз цих правових джерел дає можливість у повній мірі висвітлити основи партійної діяльності в Німеччині.

«Партії беруть участь у формуванні політичної волі народу», – проголошує стаття 21 Основного закону [16]. Це коротке за змістом положення є вихідною основою для формулювання широкого комплексу правових норм,

які регламентують всі сторони функціонування партій. Конституційний статус партій передбачає дотримання у політичній діяльності чотирьох основних вимог: свободи, рівності, гласності та внутрішньої демократії. Організаційне забезпечення повноцінного функціонування партій створюють державні органи. Водночас свобода утворення партій надає можливість громадянам брати участь у політиці без перешкод із боку держави. Всезагальний принцип рівності гарантує однакове відношення до партій з боку влади. Публічність забезпечується прозорою діяльністю партій, їх відкритістю для громадськості. І четверта конституційна вимога означає, що на управління демократичною державою не можуть впливати партії з недемократичною структурою. Більш детально розвиває правові положення про основи партійної діяльності Закон про політичні партії.

Вже формулювання поняття «політична партія», яке запропоноване в § 2 Закону про політичні партії включає кілька важливих вимог, і є доволі непростим: «Партії – це об'єднання громадян, які постійно чи тривалий час здійснюють вплив на формування політичної волі на федеральному рівні або в одній із земель, і бажають брати участь у представництві народу в Бундестазі або у одному з ландтагів...» [9]. Не цитуючи повністю досить обширну дефініцію, наведемо ті основні ознаки, які характеризують поняття «політична партія» з правової сторони. У цьому зв'язку німецький дослідник Д. Тсасос пропонує виділяти три групи ознак: описові, волюнтативні та фактичні [191]. До описових ознак належать наступні твердження закону: партія – це група громадян, діяльність яких орієнтована на внутрішньополітичне життя країни; партія повинна брати участь у виборах до Федерального парламенту (Бундестагу) чи земельних парламентів (ландтагів) щонайменше раз на шість років; участь лише в комунальних виборах чи виборах до Європарламенту не є достатньою підставою для надання політичній силі статусу «партія». На передньому плані волюнтативних ознак стоїть амбіційність партії – політична сила повинна показувати волю до представництва інтересів громадян своєю тривалою участю у виборах.

Серйозність намірів партії необхідно оцінювати через з'ясування фактичних умов її діяльності, серед яких найважливіші: кількість членів, міцність внутрішньої організації, активна суспільна діяльність. Однак, незважаючи на об'ємність ознак партії, під усі вимоги закону підпадають лише могутні політичні сили, які вже міцно закріпилися на суспільному та державному рівнях. Для визначення статусу партій, які мають невелику кількість членів та прихильників, або партій, які створені недавно чи знаходяться в стадії розпаду, ці вимоги складають доволі сумнівний інструментарій. З одного боку, обширність визначення дозволяє об'єднати під поняттям «партія» значну кількість політичних об'єднань, чисельно збільшуючи участь у формуванні політичної волі народу. Але з іншого боку, відкритість поняття є в значній мірі відсутністю правової безпеки, особливо для малих партій, оскільки розкривається простір для інтерпретації положень закону в політичній практиці, а значить і розширюються можливості для впливу владних структур, судових органів.

Досить широко підходить «Закон про політичні партії» (п. 2. § 1) до визначення функцій партій, розвиваючи конституційне положення про участь партій у формуванні політичної волі народу:

- партії здійснюють вплив на формування суспільної думки;
- стимулюють і поглиблюють політичну освіту;
- підтримують активну участь громадян у політичному житті;
- виховують громадян, які здатні брати на себе відповідальність за справи суспільства;
- висувають кандидатів на виборах до представницьких органів федерації, земель та общин;
- здійснюють вплив на політичний розвиток у парламенті та уряді;
- партії вносять політичні орієнтири, які вироблені ними, в процес формування волі держави і турбуються про постійний живий зв'язок між народом та державними органами.

Така різнобічність партійних функцій робить партії одним із найважливіших інститутів політичної системи ФРН, відкриваючи перед ними можливість впливу не тільки на суспільство, але й на державні органи.

Водночас ні стаття 21 Основного закону, ні «Закон про політичні партії» не встановлюють чітко межі впливу партій на державу. Обмеження можна простежити шляхом аналізу інших законодавчих актів, які, однак, лише в загальному вигляді декларують незалежність державних органів влади від будь-якого впливу. Тому питання про межі участі партій у процесі формування політичної волі народу є проблемою відношення партій до парламентів, урядів, адміністрації, органів судочинства, а також до членів партій, і, зрештою, до окремого громадянина.

Стаття 21 Основного закону гарантує базову цінність партійної демократії і головну передумову багатопартійності – вільне створення політичних партій [9]. Це означає, що створення партії не може залежати від попередньої згоди будь-якого державного органу. Про створення партії у якості зареєстрованого об'єднання слід ставити до відома громадськість (§ 59 Громадянського кодексу). Право свободи утворення партій не означає право на безконтрольний розвиток і саме на державні органи покладається функція нагляду за дотриманням у діяльності партії демократичних принципів, проголошених Конституцією ФРН та «Законом про політичні партії».

Відповідно до провідної ролі, яка відводиться партіям у формуванні політичної волі народу, в Німеччині об'єктом правового регулювання є увесь комплекс відносин, що складають основи організаційної побудови партій. Держава зацікавлена у дотриманні демократичних принципів у внутрішньопартійному житті, як передумови до легітимного і найбільш ефективного здійснення партіями тих функцій, які пов'язані з організацією та здійсненням державної влади. «Державний процес прийняття управлінських рішень є уповноважений тільки тоді демократичним шляхом, коли інституція, яка суттєво причетна до співучасті, також задовільняє ці вимоги,» – підтверджує Д. Тсасос [191].

Попри існування актів організаційного характеру (статути, регламенти тощо), які приймаються партіями самостійно, розділ II «Закону про політичні партії» детально регламентує усі основні питання організаційної побудови партій: статути і програми партій; територіальна структура партій; склад, порядок формування та компетенція керівних партійних органів; зібрання членів партії, принципи їх діяльності та прийняття рішень; права членів партій та партійне судочинство. Не вдаючись у детальний аналіз вимог німецького законодавства до внутрішньопартійної організації, зведемо зміст §§ 6–16 «Закону про політичні партії» до найбільш суттєвих моментів, які стисло характеризують принципи демократичної побудови німецьких партій.

1. Вертикальна структура: формування внутрішньопартійної волі проходить «знизу-вверх», від членської основи до керівництва партії з компетенцією загальних, відповідно делегованих зборів, як вищого органу при вирішенні всіх основних питань, таких як прийняття та внесення змін до програми, статуту, припинення діяльності партії;

2. Функціональна структура: відповідальність правлінь перед зборами членів, делегатів; розподіл влади в партійних органах, наявність незалежної судової інстанції;

3. Регіональна структура: територіальне членування партії з певною компетенцією низових одиниць, однак існує право рішучих дій керівництва проти підрозділів партії, які порушують партійну дисципліну і принципи діяльності;

4. Основні права членів: рівноправ'я, свобода слова, захист від свавільного виключення з партії [9].

В системі німецького законодавства не передбачені норми про визначення категорії осіб, чия професійна діяльність у державних органах взагалі не сумісна з членством у партіях. У § 52 «Закону про держслужбовців» зазначається лише, що чиновники повинні служити усьому народу, а не окремим партіям [118]. Але в правовій регламентації організаційних засад німецьких партій передбачені окремі заходи по обмеженню свободи членства з

метою запобігання втручання партій у діяльність найважливіших державних органів. Зокрема в § 11 «Закону про політичні партії» проголошується, що до правлінь партій можуть входити особи, які отримали державну посаду внаслідок виборів, але їх кількість не повинна перевищувати п'ятої частини усіх членів правління.

Положення партійного закону не можуть забезпечити повною мірою демократичний характер відносин всередині партії. Держава в сучасній Німеччині більше ніж в інших західних демократіях втручається у по суті автономні внутрішні справи вільних суспільних об'єднань, якими є партії. Тому закон лише створює рамки, в умовах яких важко застосувати антидемократичні методи та дії.

У разі невідповідності партійної діяльності вимогам демократичного ладу в німецькому законодавстві передбачена можливість заборони партій. Інститут заборони політичних партій переслідує подвійну мету: по-перше, захистити демократичну державу від протиправних дій недемократичних партій, по-друге, захистити партії від надмірного втручання в їх діяльність державних органів.

У ст. 21 Основного закону чітко простежується превентивний характер заборони партій. Основний закон передбачає можливість забороняти партії, які переслідують антиконституційні цілі (ст. 21 абз. 2), а саме «намагаються створити загрозу основам вільного демократичного устрою чи ліквідувати його, або загрожують існуванню Федеративної Республіки Німеччини» [16]. «Вільна гра» політичних сил в умовах демократичного суспільства повинна мати свої межі, особливо тоді, коли противники демократії намагаються засобами демократії ліквідувати саму демократію, як це було у Веймарській республіці. Тому політичні цілі, здійснення яких позбавляло б їх ідентичності з демократичним устроєм є антиконституційними.

Однак, при забороні партій існують значні правові перепони, Основний закон регулює заборону партій детальніше ніж заборону інших об'єднань (ст. 9 п. 2 ОЗ). Мінімізується втручання законодавчої та виконавчої влади у справи

партії. Право ухвалення рішення про антиконституційність партії належить Федеральному конституційному суду (ст. 21 п. 2 ОЗ, § 13 п. 2 Закону про Федеральний конституційний суд – ЗФКС). Таким чином досягається зовнішня гарантія партійної діяльності від посягань з боку державної влади. Федеральний уряд, Федеральна Рада, Бундестаг та уряди федеральних земель (якщо сфера дій партії обмежується певною землею) можуть вносити лише подання про заборону (§ 43 ЗФКС) [16]. До тих пір поки відповідне рішення Конституційного суду не ухвалено, держава не може застосовувати проти партії заходи, які передбачені у § 32-33 «Закону про політичні партії». Водночас партії як об'єднання громадян мають право звернутися до Федерального конституційного суду в разі якщо влада порушила їх права (ст. 93 п. 4а ОЗ, § 90 ЗФКС).

За всю історію існування ФРН Федеральний конституційний суд двічі забороняв політичні партії, які виступали проти антиконституційного устрою країни: в 1952 р. – неонацистську Соціальну імперську партію, в 1956 р. – після чотирьохрічного слідства – Комуністичну партію Німеччини. В об'єднаній Німеччині суд відходить від практики заборони партій, незважаючи на збільшення екстремістських угруповань і наявність доказів у їх антидемократичній діяльності. Водночас держава йде на посилення контролю за екстремістськими партіями, який здійснює Відомство по охороні конституції. Щорічно відомство публікує звіти про партії, які користуються посиленою увагою правоохоронних органів. Наприклад, у звітах фігурують такі німецькі партії з правоекстремістськими устремліннями: Націонал-демократична партія Німеччини, Німецький народний союз, Партія республіканців. Цікаво, що серед представників лівого екстремізму поряд з Німецькою комуністичною партією, Марксистсько-Ленінською партією Німеччини фігурує Партія демократичного соціалізму (ПДС), яка з 1990 р. представлена в Бундестазі, а в ряді східних земель є правлячою [15].

Заборона партії – це виключний крок, який може лише огородити демократичний лад, але не здатний ні зберегти, ні укріпити законність устрою

держави. Зовнішній захист вільної демократії, що досягається обмеженням політичної свободи, несе в собі небезпеку звуження партійної системи і може призвести до стагнації політичного життя в країні. Успіх подібних акцій є сумнівним, оскільки такі дії не ліквідовують недемократичні партії, а витісняють їх у неконтрольований нелегальний простір. Тому для демократичної держави важливо не забороняти, а контролювати легально діючі екстремістські партії.

Те наскільки партії виявляються готовими виконувати завдання демократичного устрою є питанням партійної системи, що в значній мірі залежить від системи виборчого права.

Виборча система ФРН базується на персонально-пропорційному принципі голосування. Відповідно до цієї моделі німецький виборець голосує т. з. «першим голосом» за кандидатів у депутати від виборчого округу (персональні вибори), а «другий голос» віддає за кандидатів у земельних списках партій (§ 34 ФЗВ) [35]. Комбінування перших та других голосів не переслідує ціль рівного представництва в Бундестазі народних обранців від округів та депутатів обраних за списками, а намагається прийняти рішення по конкретним особам, не порушуючи пропорції між партіями. Тому система розподілу місць у парламенті орієнтується на партійне представництво.

Розподіл депутатських мандатів між окремими партіями здійснюється за методами математичної пропорції, які були розроблені англійським адвокатом Т. Харою та німецьким математиком Х. Німайєром [19]. При розрахунку частки місць у парламенті для конкретної партії, беруться до уваги лише результати тих політичних сил, які подолали виборчий поріг: отримали по всій території Німеччини не менше 5% голосів виборців за земельними списками або щонайменше три кандидати від партії перемогли в одномандатних округах (§ 6 п. 6 ФЗВ). При розподілі мандатів за основу беруться голоси подані за список партії. Так приміром, якщо партія здобула 20 % голосів за пропорційною системою і 20 % мандатів за системою більшості, а інша партія отримала лише 20 % голосів за партійним списком і не здобула жодного прямого мандату, то

вони отримують рівне представництво в парламенті. Якщо ж партія в одній із земель здобула більше прямих мандатів, ніж їй належить за кількістю голосів, здобутих за партійним списком, то у партії можуть виникнути т.з. «надлишкові мандати» (§ 6 п. 5 ФЗВ), які відповідно збільшують кількість представників партії в парламенті.

Розглянемо кілька важливих питань пов'язаних із виборчою системою у контексті партійновладної взаємодії.

Перше питання – це процес рекрутування парламентської еліти, який відбувається виключно через партії. Виборче законодавство ФРН не монополізує за партіями функцію участі у виборах до парламенту. Якщо списки кандидатів можуть формувати лише партії, то право висуватись по одномандатних виборчих округах мають як представники партій, так і безпартійні кандидати (§ 18 п. 1 ФЗВ). Для висунення кандидата необхідно подати лише 200 підписів виборців даного округу (§ 20 п. 2–3 ФЗВ). Однак політична практика свідчить, що тільки представники партій здобувають можливість перетворювати волю народу в рішення державних органів. З 1990 по 2002 рр. жоден безпартійний кандидат не переміг у одномандатних округах на виборах до Бундестагу. Таким чином, і при персональному голосуванні за кандидата партійність є необхідною. Але слід зазначити, елемент округу в системі пропорційного представництва допомагає забезпечити тісний зв'язок між депутатом та виборцями, відсутність якого часто вбачають у «чистих» пропорційних виборчих системах.

При голосуванні другим голосом виборець не може змінити черговість вказаних кандидатів у земельному списку партії, що також підкреслює те, що депутат здобуває мандат лише завдяки успіху партії. Якщо ж депутат вибуває зі складу парламенту, його місце займає наступний кандидат із земельного списку партії. При заміщенні вакансії не враховуються кандидати, які вибули зі складу партії після складення списку (§ 48 п. 1 ФЗВ). Таким чином, утверджується механізм при якому партійна приналежність являє собою об'єктивну якість, якою повинен володіти кандидат, щоб увійти до складу парламенту.

Свій мандат депутат отримує через партію, і саме від його діяльності в парламенті залежить те, чи буде він включений у партійний список на наступних виборах. Тому процедура виборів знецінює демократично високий зміст ст. 38 Основного закону, яка підкреслює незалежність депутата, зазначаючи, що депутати є «представниками всього народу, які підкоряються лише власній совісті, і не зв'язані жодними наказами та вказівками» [16].

Зміцнює залежність депутата від діяльності партії та суперечить його статусу представника всього народу зміст § 46 Федерального закону про вибори: «Депутат втрачає мандат німецького Бундестагу якщо... Федеральний конституційний суд, згідно ст. 21 Основного закону, проголосив партію чи партійну організацію, в яку входить даний депутат, антиконституційною» [9]. Таким чином, у Німеччині вільний мандат, проголошений Конституцією, вступає в суперечність не тільки з реаліями партійної держави, але й із положеннями інших правових норм. «Право співучасті партій згідно ст. 21 і вільний депутатський мандат згідно ст. 38 Основного закону перебувають у стані напруги, з цим згодні всі, – констатує політолог У. фон Алеманн, і водночас риторично запитує: – Так, що ж важливіше: співучасть партій чи свобода депутатів?» [218].

В умовах залежності політичної долі депутата від майбутнього партії, складно говорити не тільки про вираження народними обранцями істинної волі своїх виборців, але й про чітке розмежування сфери діяльності парламенту, як державного органу, і політики партії.

Іншою важливою проблемою пов'язаною з виборчою системою і представництвом інтересів громадян в органах влади є обмеження кількості партій, представники яких допущені до виконання владних функцій. В науковій думці ФРН існує не однозначне ставлення до обмежувальних обмовок у законодавстві про вибори. Позитивним результатом введення високого п'ятивідсоткового виборчого бар'єру є представництво в органах влади найбільш впливових партій, які можуть забезпечити створення парламентської більшості і гарантувати дієздатність уряду. Також устремління партій до

внутрішньоорганізаційної єдності задля участі в державній владі є результатом дії високого виборчого порогу. Поєднання внутрішньої фрагментованості і зовнішньої монолітності на виборах є характерним для всіх провідних німецьких партій, а особливо для ПДС та партії «Союз 90/Зелені». Як зазначає Й. Рашке: «При трьохвідсотковому бар'єрі були б дві «зелені» партії» [244].

Основним аргументом противників п'ятивідсоткового порогу є теза про те, що виборчий бар'єр порушує принцип рівності шансів, знижує можливості малих партій здобути місця в Бундестазі і закріплює вплив партій, які вже є представленими в Федеральному парламенті. З понад трьох десятків партій, які брали участь у виборах до Бундестагу в 1990-2002 рр., лише чотири політичні сили постійно долали п'ятивідсотковий поріг: блок партій Християнськодемократичного союзу та Християнсько-соціального союзу (ХДС/ХСС), Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), Вільна демократична партія (ВДП) та партія «Союз 90/Зелені», а в 1998 р. 5,1 % голосів здобула і ПДС. Кілька десятків інших партій, які брали участь у виборах до Бундестагу в 1990-1998 рр., рідко навіть разом здобували більш ніж 4 % голосів виборців.

З посиленням регіоналізації партійної системи в німецькій правовій думці звертається увага на те, наскільки отримання трьох прямих мандатів, тобто концентрація прибічників партії в трьох виборчих округах, повинна виправдовувати реалізацію в органах влади інтересів інших прибічників партії, які розпоршені по всій території країни [117]. Наскільки дійсним є припущення, що партія, яка має підтримку в кількох регіонах не може бути «уламковою». Більшість тих, хто займається даною проблематикою вважають, що дана обмовка залишилася нереалізованою і суперечить Конституції.

Не вдаючись у детальний аналіз аргументації щодо плюсів та мінусів діючої в Німеччині т.з. «персоніфікованої» пропорційної системи виборів, нам би хотілося відмітити, що дана виборча модель є важливим фактором стабілізації та прогнозованості партійно-владних відносин, запобігає

подрібленню політичного ландшафту країни, залишаючи при цьому достатньо шансів для реалізації партійних уподобань виборців.

Від успіху партій на виборах залежить не тільки їх представництво у парламентсько-урядовій системі, але й суттєва державна фінансова підтримка.

Фінансова діяльність політичних партій належить до сфери партійного права, яка найбільш ретельно регулюється законодавством, і є водночас найбільш нестійким елементом у системі юридичних норм. З 1958 р. Федеральний конституційний суд виніс десять рішень по питанню фінансування партій. А в об'єднаній Німеччині зміна підходів до партійного фінансування була чинником для внесення змін та доповнень у «Закон про політичні партії» в 1994, 1999 та 2002 рр.

Відповідно до законодавства основними легальними джерелами формування фінансової бази політичних партій у Німеччині є: державні субсидії, пожертвування від фізичних та юридичних осіб, членські внески та інші доходи, які не заборонені законом. Більше третини надходжень до бюджетів німецьких партій становлять кошти виділені державою. Фінансова допомога з боку держави надається політичним партіям щор. на регулярній основі для підтримки повсякденної діяльності партій незалежно від того, коли будуть відбуватися вибори. Обсяг отримуваних коштів залежить від підтримки партії у суспільстві. Ступінь громадської підтримки партії вимірюється за допомогою двох показників: а) результатів виборів до Європарламенту, до Бундестагу, до ландтагів; б) за сумою залучених партією коштів – членських внесків і пожертв [119].

Відповідно до положень «Закону про політичні партії» 1994 р. формула розподілу між партіями державних коштів виглядає наступним чином (§ 18 абз. 2-5). За перші 5 млн. голосів, що отримала партія на останніх виборах, їй виплачуються щорічно по 1,3 німецьких марок і по 1 марці за кожний додатковий голос виборця. За кожен марку членського внеску або пожертв партія отримує 0,5 марок. При цьому враховуються лише надходження в межах 6000 марок на фізичну особу в рік. У 2002 р. оновлений «Закон про політичні

партії» змінив коефіцієнти державних виплат. За голос кожного виборця із перших 4 млн. громадян, які проголосували за певну партію, партія отримує 0,85 євро, а за кожен голос понад 4 млн. – 0,7 євро. За кожне євро отримане в якості членських внесків, внесків носіїв мандату та легальних пожертв, партія отримує 0,38 євро, але при цьому розглядаються лише надходження до 3300 євро на фізичну особу.

Закон встановлює максимально допустимі суми видатків держави (§ 18 п. 2,5 ЗПП). Загалом, прямі державні субсидії для партій протягом року не повинні перевищувати т.з. «абсолютний максимум», який встановлений з 1994 р. у розмірі 230 млн. марок, з 1998 р. – 245 млн. марок, а з 2002 р. – 133 млн. євро. Виплати з держбюджету уряд здійснює траншами кожен квартал. Сума прямих видатків держави на окрему партію не повинна перевищувати доходи партії на протягом року, т. з. «відносний максимум» [144].

Правова формула розподілу державних коштів чітко вказує на те, що законодавство відступає від принципу формальної рівності. Диференціація між виплатами в залежності від кількості здобутих голосів виборців мала б максимально сприяти малим партіям у покритті їх витрат. У «Законі про політичні партії» (част. 1 § 5) передбачається градація партій за суспільною підтримкою, яка визначається за результатами попередніх виборів в органи народного представництва. Цей правовий крок гарантує впливовим партіям, що створили фракції в Бундестазі, мінімум державних субсидій, і водночас, надає державну фінансову підтримку партіям, які часто не є представленими не тільки в Бундестазі, але й у ландтагах.

Показником для отримання державних субсидій служить певний відсоток голосів на виборах (кваліфікаційний бар'єр). В об'єднаній Німеччині він становить 0,5 % голосів на виборах до Бундестагу та Європарламенту, 1 % – на виборах до ландтагів (§ 18 абз.4 ЗПП). Тоді як для участі у розподілі депутатських мандатів партіям необхідно подолати п'ятивідсотковий виборчий поріг за партійними списками або їх кандидатам перемогти в одномандатних округах. Таким чином, законодавство гарантує дієздатність уряду та

парламенту, і водночас створює умови для оновлення партійного ландшафту. Тому можна сказати, перебільшеними є критичні зауваження деяких німецьких вчених, що такі умови є дискримінаційними по відношенню до малих партій і вигідні лише великим партіям. Кваліфікаційний бар'єр суттєво відрізняється від виборчого, щоб певною мірою сприяти малим і новим партіям, фінансові можливості яких відчутно відрізняються від ресурсів великих партій [187].

В систему державного фінансування партій не включені такі державні видатки та послуги, як-от: підтримка політичних фондів, позиції яких є близькими до певних партій; фінансування діяльності парламентських груп, фракцій, окремих депутатів; сприяння молодіжним об'єднанням, які діють під егідою політичних партій; надання безкоштовного ефірного часу партійним силам та ін. Хоча ці кроки держави теж можна розглядати як фінансову допомогу конкретним партіям.

Як форми опосередкованого фінансування державою можна розглядати звільнення партій від сплати податку при успадкуванні майна або дарування (§ 13 Абз.1 п. 18 «Закону про податок на спадок та дарування»), а також податкові пільги при приватних пожертвах для партій (§10б і §34г «Закону про податок на прибуток»). М. Морлок зазначає із цього приводу: «Дійсно врегульоване фінансування партій можна досягти в тому разі, якщо вся сфера фінансування політики братиметься до уваги і не залишатимуться поза регламентацією обхідні шляхи в фінансуванні партій»[119].

Таким чином, у ФРН існує розгалуджена система державного фінансування партій у прямій та опосередкованій формі. Позитивним наслідком державного фінансування є можливість вирівняти умови для отримання партіями коштів, що робить більш рівноправною політичну конкуренцію, а також зміцнити матеріальну базу партій, яка є необхідною для розбудови сильної організаційної структури. Серед негативних проявів, пов'язаних із державним фінансуванням можна виділити такі тенденції в партійному середовищі, як-от: посилення незалежності партійної верхівки від рядових членів, розростання внутрішньопартійного апарату, формування

тісного зв'язку між провідними партіями та державною системою. Але німецьке законодавство настійливо підкреслює, що фінансування партій державою слід розглядати не як перетворення партій у квазідержавні інституції, а як захист суспільних організацій, які необхідні для процесу демократичного політичного волеутворення.

Серед фінансових надходжень до партійних бюджетів лише внески членів не викликають критику громадськості, набагато складнішим джерелом допомоги партіям є приватні пожертви. Німецьким партійним законодавством передбачена система приватних пожертв для партій, як можливість для громадян фінансово підтримати виразника своїх політичних інтересів.

«Закон про політичні партії» 1994 р. тримає курс на регулювання пожертв для партій, які надходять як від фізичних, так і юридичних осіб. Хоча в науковців все частіше виникає питання, яким чином співвідносяться пожертви від юридичних осіб з конституційною вимогою рівності, адже партії, у результаті таких внесків, розпоряджаються не тільки їх індивідуальним майном, але й коштами певних організацій [112]. А в демократичній державі вплив на політику, за виборчим законодавством, закріплено лише за громадянами, і правовий статус партій визначає їх як об'єднання громадян, а не організацій (§ 2 ЗПП). Однак, німецьке право не встановлює навіть верхню межу для пожертв від юридичних осіб, що є цілком прийнятним у ряді європейських країн. Закон регулює лише верхню межу суми пожертв, які підлягають опублікуванню в фінансових звітах. Так у «Законі про політичні партії» 1994 р. верхня межа становить 20 тис. марок за календарний рік (§25 п. 2). Сума разового внеску до каси партії, без зазначення імені жертводавця, не може перевищувати 1000 німецьких марок (§ 25 п. 1). Таким чином, саме порушення таємності внесків є правовим механізмом обмеження максимального розміру пожертв від фізичних та юридичних осіб. Конституційна вимога публічності в фінансуванні партій є правовою передумовою для забезпечення довіри громадян. Основу цієї довіри складають відомості про те, які фінансові інтереси стоять за конкретною партією.

Партійний закон 1994 р. зробив значний крок до посилення прозорості пожертв, однак скандал, що розгорівся в 1999 р. навколо таємних пожертв для ХДС викликав широкий суспільний резонанс і підкреслив необхідність подальших правових нововведень у партійному законодавстві.

Внаслідок державної підтримки, пожертв, членських внесків партії, які представлені в Бундестазі, володіють величезними коштами. Співвідношення між обсягом державної підтримки, пожертвами і членськими внесками вічутно відрізняється в бюджетах окремих партій.

Якщо фінансова підтримка держави в 1990-х рр. стабілізувалася для всіх партій на рівні 30–40% від сукупного доходу партії, то частка пожертв та членських внесків є більш відмінною. В СДПН частка пожертв від юридичних та фізичних осіб рідко виходить за межі 10 %, тоді як у ХДС, ХСС та ВДП частка приватних пожертв не знижується за межі 20 %. Але СДПН протиставляє багатству приватних спонсорів правоцентристських партій, регулярність своїх членських внесків, які складають половину сукупних доходів партії. Також ПДС та партія «Союз 90/Зелені» менше залежать від приватних пожертв, більше орієнтуючись на допомогу держави та внески членів.

Сучасна політична участь є настільки витратною, що ні членські внески, ні державне фінансування не здатні забезпечити покриття витрат партіям. Тим більше, що в об'єднаній ФРН інтенсивно знижується кількість членів партій. Саме тому повноцінна партійна діяльність все більше залежатиме від приватних спонсорів, які можуть і хочуть зробити великі фінансові внески в політику.

Таким чином, розгляд політико-правового регулювання діяльності партій в сучасній Німеччині засвідчив, що законодавство, держава намагаються створити та підтримувати демократичну основу, яка необхідна для партій, щоб максимально реалізувати політичну волю народу.

Окремі суперечливі моменти в державно-партійній взаємодії фіксуються у виборчому та фінансовому законодавстві, не розв'язаною залишається

проблема вільного мандата, якому суперечить не тільки політична практика формування та функціонування депутатського корпусу парламенту, але й положення інших законів ФРН.

Зміни в партійному законодавстві об'єднаної Німеччини торкнулися, в основному, системи фінансування політичних партій. Але незважаючи на суттєві кроки законотворців по вдосконаленню системи розподілу державних коштів, підвищення прозорості приватних пожертв, регулювання фінансової діяльності партій є найбільш проблемним і потребує нововведень.

РОЗДІЛ 3.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ФРН

3.1. Програмні та ідеологічні засади провідних політичних партій Німеччини

У сучасній Німеччині глибоко вкорінилася ідея правової і соціальної демократичної держави. У якості її носіїв виступають партії центристської орієнтації: ХДС/ХСС (Християнсько-демократичний союз/Християнсько-соціальний союз), ВДП (Вільна демократична партія), СДПН (Соціал-демократична партія Німеччини). Вельми показовою є широка підтримка цих партій з боку населення: в період з 1949 р. по 90-і роки на виборах до Бундестагу вони набирали в цілому 90 % голосів усіх виборців.

З XIX ст. по кінець XX ст. Німеччина пройшла складний шлях від напівабсолютистського режиму до демократичного ладу. Вона мала подолати пережитки авторитарної і антиліберальної ідеології і міцно засвоїти демократичні і гуманістичні цінності. Важливу роль у формуванні політичної культури зіграли партії ХДС/ХСС, СДПН і ВДП. Завдяки їхнім зусиллям у Німеччині встановлена ліберально-демократична модель держави у формі парламентської республіки, основними відмінними рисами якої є: пріоритет прав і свобод окремої людини, верховенство закону, поділ влади, право участі народу у процесі прийняття політичних рішень, соціальні гарантії для кожного громадянина і т. д.

На відміну від партій веймарської епохи, які займали позицію непримиренного ідеологічного протистояння (соціалізм – капіталізм, конфесіоналізм – атеїзм, лібералізм – консерватизм), сучасні парламентські партії прагнуть до більш виваженої політики на основі консенсусу. Хоча вони базуються на загальних традиціях гуманізму, Просвітництва, класичної німецької філософії і на ідеях класичного лібералізму і в рівній мірі визнають основоположні принципи вільно-демократичного ладу, проте мають різні концептуальні підходи до поняття «держави». Між ними існують розбіжності

щодо завдань держави, масштабу її втручання в економіку, її ролі у соціальній сфері, рівні демократизму і т. д.

Ці відмінності обумовлені різним соціальним складом, історичними та ідейно-політичними традиціями, програмно-ідеологічними установками.

Якщо ХДС, ХСС і ВДП – партії з яскраво вираженим пропідприємницьким ухилом, хоча ХДС і ХСС на відміну від ВДП в якості «народних» партій змушені більше загострювати увагу на соціальних аспектах, то СДПН – партія, яка виражає головним чином інтереси людей найманої праці.

ХДС пов'язаний з історичними традиціями політичного католицизму другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст., але при утворенні партії у перші повоєнні роки до її складу увійшли не тільки колишні представники партії католицького Центру, а також і колишні консерватори, протестантські ліберали, функціонери з християнських і Гірш-Дункерівських профспілок. ХДС став не просто консервативно-християнською, а ліберально-консервативною партією з християнсько-соціальним ухилом (у ХСС консервативна спрямованість більш виражена) [58].

СДПН йде корінням від робітничого руху ХІХ століття. На противагу комуністичним партіям вона схильна до соціал-реформістської ідеології. Партія відмовилася від догматичних постулатів марксизму, від ідеологічної зашореності, для неї характерний прагматизм [233].

ВДП увібрала в себе право- і ліволіберальні традиції. Вона вже не має нічого спільного з так званим економічним лібералізмом раннього періоду. Сучасним лібералам чужа концепція «держави – нічного сторожа». Вони приділяють певну увагу соціальним проблемам і забезпеченню демократичних прав і свобод людини. Їхній лібералізм набув соціально-демократичного забарвлення [221].

За ідеологічним профілем ХДС є консервативною партією, оскільки робить акцент на консервативні цінності – порядок, стабільність, держава, родина, нація, – і в той же час є неоліберальною, оскільки своє основне завдання бачить у стимулюванні вільного розвитку ринку і максимальної

свободи підприємництва. Але, будучи тісно пов'язаною з традиціями християнсько-соціального руху, ХДС апелює до відповідних принципів, до ідей взаємної солідарності і пов'язаності окремої людини з навколишнім його суспільством [29].

СДПН проповідує соціалістичні цінності – праця, солідарність, справедливість, рівність. Її ідеологія має ліберальне забарвлення, оскільки, на противагу ортодоксальним марксистам, виходить з примату індивідуальної свободи [26].

На відміну від ХДС і СДПН, які особливо акцентують зв'язок окремої людини з суспільством (сім'я, об'єднання за місцем роботи, за інтересами), ВДП в більшій мірі тяжіє до індивідуалістичної ідеології, хоча в той же час постійно нагадує про відповідальність перед суспільством [17].

Блок ХДС/ХСС, СДПН і ВДП виступають за суспільний прогрес, що відповідає інтересам окремої людини, за реформування суспільних структур, які перешкоджають справжній емансипації людини або обмежують індивідуальну свободу. У всіх цих партій різні уявлення про напрямки та масштаби реформ, однак вони твердо переконані, що ці реформи повинні здійснюватися лише на конституційній основі в рамках парламентської демократії.

Програмно-політичний профіль партій після 1990 р. в основному визначається співвідношенням течій всередині самих партій, часом різнорідних і зовні малосумісних. У ХДС переважає ліберально-консервативний напрямок, у СДПН – помірно-реформістський, а у ВДП – економіко-ліберальний. Щоправда, в окремі періоди співвідношення внутрішньопартійних сил змінювалося: наприклад, у період до 1949 р. всередині ХДС були сильні позиції християнсько-соціального крила, у ВДП з середини 60-х до середини 70-х років домінували представники соціал-ліберального спрямування, а у СДПН до середини 50-х років курс партії визначали представники традиціоналістського спрямування. Разом з тим у програмних документах партій зустрічаються окремі вимоги, які походять від інших, другорядних партійних течій: у ХДС –

від християнсько-соціального крила, у СДПН – від лівосоціалістичної, у ВДП – від ліволіберальної. Ці вимоги, як правило, націлені на розширення прав і соціальних гарантій громадян, у першу чергу людей праці [187].

Партія «зелених» утворилася у 1980 р. на хвилі нових соціальних рухів (екологічного, «зелено-альтернативного», феміністичний), але в той же час включила до свого складу і неомарксистів з руху нових лівих, який сформувався у кінці 60-х рр. ХХ ст. Вона користується підтримкою певної частини населення, що орієнтується на постматеріалістичні цінності (головним чином «нового середнього класу»), здобуваючи на загальнопарламентських виборах від 5 до 8% голосів. З самого початку партія відрізнялася ідейно-політичною гетерогенністю: у ній представлені найрізноманітніші напрями і течії – від екоконсерватизму до пацифізму і гуманізму. Але можна виділити дві основні течії: фундаменталістську та реформістську. До 1988 р. у партії домінували ліві (фундаменталісти і екосоціалісти, що примикнули до них); з 1989 р. дедалі більшої ваги стали набувати реалісти з реформістського крила. З 1991 р. після відходу радикал-екологів партія стала зміщуватися ближче до центру, проте вплив лівих залишався значним.

«Зелені» виступають за радикальне перевлаштування існуючого ладу відповідно до екологічних, базисно-демократичних, соціальних і пацифістських принципів. Їхня модель держави, яка виходить із анархо-русоїстських ідей, передбачає широкий розвиток демократії «знизу» поза межами традиційних інституційних структур на основі розподілу влади між усіма громадянами [158].

Право- і ліворадикальним партіям чужі демократичні традиції і гуманістичні цінності. У західній частині Німеччини вони займали маргінальне положення, набираючи на загальнопарламентських виборах не більше 1–2% голосів. У східній частині посткомуністи у вигляді ПДС (Партія демократичного соціалізму), навпаки, займали сильні позиції, акумулюючи на свою користь аж до п'ятої частини виборців (19,8 % голосів у 1994 р.). Ця партія, що була в очах західних німців чужорідним тілом, розширенням своєї

присутності в Бундестазі (в 1994 р. 30 мандатів проти 17 у 1990 р.) кидає серйозний виклик всій політичній системі ФРН. Праворадикали на території нових федеральних земель у 1990-х рр. були представлені слабо: у 1990 і 1994 рр. республіканці завоювали лише 1,3 % голосів.

Програма республіканців кінця 80-х початку 90-х рр. ХХ ст. мала багато спільного з націонал-соціалістичною ідеологією: у ній затверджуються ідеї крайнього націоналізму, ксенофобії, реваншизму. Вони виявляють нігілістичне ставлення до ліберально-демократичних цінностей, до діючої конституції. За ідеологічним профілем партію можна охарактеризувати як правоконсервативну і вкрай націоналістичну з популістським ухилом.

ПДС, яка вийшла з надр ортодоксально-комуністичної СЄПН (Соціалістичної єдиної партії Німеччини), стала партією «вічно вчорашніх», які страждають ностальгією за соціалістичним минулим НДР. Вона користувалася підтримкою у східних землях, де багато хто відчував себе в положенні людей «другого сорту» в об'єднаній Німеччині. Її ідейну основу, як і раніше становили марксизм, хоча й була спроба оновлення програми шляхом механічного запозичення окремих ідей екологізму, радикал-фемінізму, гуманістичного пацифізму.

Основну програмну мету посткомуністи цього періоду вбачали в «оновленні держави у напрямку соціалізму», під яким мається на увазі відновлення колишніх порядків (у «більш гуманному вигляді») у східній частині і корінна зміна існуючої суспільної системи у західній частині Німеччини. Вони виявляли нігілістичне ставлення до демократичного конституційного ладу. ПДС відрізняється від СДПН антиліберальною, антиплюралістичною спрямованістю [233].

ХДС/ХСС, ВДП, СДПН розглядають державу як інститут для регулювання суспільних відносин і забезпечення нормальної життєдіяльності суспільства. Вони вказують, що держава, будучи відносно самостійною інстанцією, за допомогою правового інструментарію і наявного у її розпорядженні владного механізму здатна встановлювати певний баланс між

різними суспільними силами і підпорядковувати їх інтересам всього суспільства. Легітимність існуючої державної влади політичні партії обґрунтовують тим, що вона є гарантом прав і свобод окремої людини, створює необхідні умови для повноцінного розвитку особистості, гарантує безпеку і порядок. Дані пір'її трактують державу як співтовариство, обумовлене такими основними цінностями, як свобода, справедливість, солідарність [186].

У програмних положеннях ХДС можна знайти відгомін колишніх консервативних уявлень про державу як якоїсь нейтральної інстанції, що стоїть над протиборчими громадськими силами, як втіленні якогось вищого початку, абсолютного добра. З цими уявленнями тісно пов'язана ідея сильної держави, яка ще була сформульована Т. Гоббсом [4].

Для соціал-демократів характерна схильність до підкреслення ролі держави як інструменту суспільних перетворень у напрямку демократичного соціалізму. Разом з тим вони розглядають державу як культурну цілісність, як морально-етичну категорію у дусі філософії Ф. Лассаля, який висував тезу про роль держави у духовно-культурному вдосконаленні роду людського) [32].

Вільні демократи, висловлюючи позитивне ставлення до держави як гаранта індивідуальної свободи, в той же час посилено підкреслюють необхідність відгородження окремої людини від можливого посягання на його права з боку державної влади.

На противагу ХДС/ХСС, СДПН і ВДП, які в цілому позитивно оцінюють інститут держави як такої, «Зелені» проявляють скоріше негативне ставлення до нього. Така позиція випливає з уявлення про державу як обмежувача свободи окремої людини, знаряддя примусу і насильства. Вони схильні зводити в абсолют здатність суспільства до саморегуляції. З іншого боку, «Зелені» прагнуть використовувати державну владу для радикальної перебудови індустріального суспільства.

Праворадикали (перш за все республіканці) сприймають державу як етнонаціональне гомогенне народне співтовариство. На їхню думку, спільна мова, загальні культурно-історичні традиції і любов до батьківщини є

найважливішими умовами для освіти внутрішньої єдності народу. Вони вважають, що державна влада повинна бути сильною для того, щоб забезпечити «внутрішній порядок», протистояти загрозі ззовні і захистити «корінні інтереси» народу. Праворадикали схильні надавати пріоритет швидше нації, ніж індивідуальній свободі.

ПДС трактує поняття «держава» як інструмент класового панування великого капіталу. У визначенні поняття держави вони спираються на теорії історичного матеріалізму і політекономії. Було висунуто гасло створення «демократичного соціалістичного суспільства», яке ґрунтується на принципах самоврядування, прямої співучасті і громадського контролю. Демократичні соціалісти пропонують ввести систему рад, які наділені правом співучасті не тільки в процесі прийняття рішень із соціально-економічних питань, а й у законодавстві. Ця модель нібито найбільш повно втілює ідею народної суверенності. Хоча насправді вона мало сумісна з основними принципами демократичної правової держави (через антиплюралістичну спрямованість та ігнорування принципу поділу влади і примату права) [103].

ХДС/ХСС, ВДП і СДПН віддані ідеї правової держави, що забезпечує свободу окремої людини і захист недоторканності її особистості. Разом з тим вони виявляють різне розуміння завдань правової держави. ХДС схильний віддавати пріоритет завданню забезпечення внутрішньої безпеки. Його пропозиції в цій області націлені на розширення повноважень правоохоронних органів для посилення боротьби зі зростаючою злочинністю, що на практиці може обернутися деяким обмеженням прав і свобод особистості [29]. ВДП постійно критикує християнських демократів за цей ухил. На відміну від них дана партія робить акцент на завданні забезпечення індивідуальної свободи за допомогою правового інструментарію [17], а СДПН – на завданні гарантування справедливості, що розглядається як основний правовий принцип [26].

«Зелені» проявляють нігілістичне ставлення до правової держави, оскільки вони, виходячи з принципу ненасильства, оскаржують найважливіший його атрибут – монопольне право на застосування сили з метою забезпечення

правопорядку. Згодом «Зелені» стали частково переглядати свою позицію по відношенню до державної влади, проте як і раніше закликають громадян до непокори, а в окремих випадках до опору. Їх пропозиції щодо організації самозахисту, ліквідації спецслужб, лібералізації кримінального права та пенітенціарної системи, обмеження сфери компетенції поліції, скасування федеральної прикордонної служби були спрямовані на ослаблення правової держави, що робить неможливим ефективне здійснення прав і свобод особистості, на підтримку яких активно виступає сама партія [27].

ХДС/ХСС, СДПН і ВДП є переконаними прихильниками демократії в рамках парламентсько-представницької системи. Однак ХДС, виходячи з консервативних традицій, визначає демократію як виключно політичний лад. Категоричні заперечення християнських демократів проти більш широкого тлумачення цього поняття безпосередньо пов'язані з прагненням не допустити надмірно глибоких перетворень, які могли б поставити під сумнів суспільний статус-кво. СДПН, навпаки, наполягає на широкій демократизації всіх сфер суспільного життя, вважаючи, що демократія, яка обмежується політико-державною сферою, носить неповноцінний характер. Під демократизацією вони мають на увазі усунення суспільних структур і відносин, що перешкоджають громадянам у реалізації свого права на самовизначення. Вільні демократи з цього питання займають позицію, близьку до соціал-демократів, але при цьому вказують на необхідність забезпечення якомога більшої свободи у всіх сферах суспільного життя. «Зелені» пов'язують демократизацію з далекосяжною децентралізацією владних структур. Вони віддають явну перевагу прямій демократії, вважаючи, що інститути парламентської демократії не можуть в повній мірі виражати інтереси народу [111].

ХДС/ХСС і ВДП визнають зафіксоване в Основному законі ФРН положення про соціальну державу, але разом з тим вимагають обмеження ролі держави у даній сфері. Для них характерним є негативне ставлення до цього інституту, вони постійно підкреслюють, що держава «добробуту» несе в собі потенційну загрозу свободі, адже вона може перетворити вільного громадянина

в пасивного суб'єкта, цілком залежного від державних «подачок». Християнські і вільні демократи вважають, що держава повинна надавати необхідну матеріальну допомогу у тому випадку, якщо окрема людина з яких-небудь причин не може себе забезпечити. Все ж блок ХДС/ХСС, який прагне підтримувати свій імідж «народної» партії, незважаючи на жорсткі заяви в монетаристському дусі, не могли піти на значне скорочення соціальних витрат. Вони схильні надавати пріоритет інституту правової держави, який втілює, з їх точки зору, порядок і стабільність, а не інституту соціальної держави, бо з ним пов'язана політика, яка спрямована на перерозподіл доходів і майна, що може призвести до глибокого вторгнення в існуючі відносини власності. Того ж підходу дотримуються вільні демократи, правда, виходячи з інших передумов.

Соціал-демократи відомі як найбільш послідовні поборники ідеї соціальної держави, основне завдання якого вони вбачають не тільки у згладжуванні перекосів у розподілі доходів і майна, але і у більш глибоких суспільних перетвореннях в напрямку повної реалізації принципу соціальної справедливості. Але разом з тим вони виступають проти зрівняльного підходу, проти встановлення системи тотальної опіки, визнають доцільність широкого розвитку самопомоги і формування децентралізованих структур у сфері соціальної допомоги. На відміну від християнських демократів, що виходять у своїй політиці з пріоритетності завдання підвищення конкурентоспроможності країни на зовнішньому ринку, соціал-демократи підпорядковують економічну політику лише соціальним цілям.

«Зелені» також є прихильниками активної соціальної політики держави, але відрізняються сильно вираженим зрівняльним ухилом. Вони припускають введення загального прожиткового мінімуму незалежно від особистого трудового вкладу, від працездатності. Висунута ними ідея суспільного договору, який передбачає перерозподіл на добровільній основі доходів від більш забезпечених на користь менш забезпечених, явно утопічна.

ХДС/ХСС, ВДП і СДПН в рівній мірі визнають модель ринкової економіки, але ХДС ХСС і ВДП, дотримуючись неоліберальної лінії, вважають,

що держава повинна якомога менше втручатися у господарські процеси, а СДПН, навпаки, є прихильником політики активного інтервенціонізму. Християнські і вільні демократи схильні до ринкової економіки, що проявляється у вимогах приватизації частини державного сектора, дерегуляції, скорочення субвенцій, більшого стимулювання підприємницької ініціативи. Пропідприємницький ухил в більш сильно вираженій формі виявляється у ВДП, яка висуває вельми красномовний девіз: «Більше ринку і менше держави!» [145].

На думку соціал-демократів, держава повинна здійснювати цілеспрямований вплив на економіку, направляючи її розвиток в інтересах всього суспільства. Вони підтримуть підприємців, не обмежуючи їх свободу дій, але у той же час наполягають на встановленні громадського контролю для того, щоб не допустити концентрації економічної влади у руках вузького кола осіб. При цьому відкидається політика загального одержавлення або директивного втручання в економіку. Вони віддають перевагу непрямим методам регулювання. На їхнє переконання, економічна модель, яка поєднує у собі потужний громадський сектор з приватногосподарським, активно державне регулювання і планування з вільною підприємницькою ініціативою, здатна ефективно функціонувати і сприяти розвитку держави [181].

«Зелені» вважають, що як централізовано керована планова, так і суто ринкова економіка не придатна для вирішення екологічних проблем і подолання структурної бідності. Вони пропонують модель «екологічно солідарної економіки», в якій активну регулюючу роль виконують держава і громадські ради. На відміну від 80-х, у програмних документах 90-х років простежується послаблення антиринкової лінії. «Зелені» орієнтуються на організацію децентралізованої економіки, що ґрунтується на активній співучасті громадян в процесі прийняття рішень щодо спеціально-економічних питань і широкому розподілі власності між ними. Вони наполягають на посиленні контролю за використанням природних ресурсів, запровадження екологічно орієнтованого планування. Так, у передвиборчій програмі 1994 р.

визнається доцільність використання такого ринковогогосподарського інструменту як екологічно орієнтована податкова система [230].

Слід зауважити, що і праворадикали під приводом захисту навколишнього середовища половині 90-х років ХХ ст. вимагають посилення адміністративних заходів і правових норм, розширення повноважень державного апарату. Відлуння ідеї екодиктатури у правоконсервативній інтерпретації можна виявити у програмних документах республіканців. Їм притаманний двоїстий підхід: з одного боку вони звеличують державу як гаранта етнонаціональної цілісності німецького народу, як захисника його «корінних інтересів», а з іншого – висловлюються на користь суттєвого обмеження масштабу державного втручання, особливо у соціально-економічній сфері.

ПДС прагне до відновлення планової економіки, при цьому робить спробу довести, що це усупільнення не має нічого спільного з колишнім одержавленням, що воно означає передачу реальних розпорядчих прав самим виробникам і тісно пов'язане з процесом широкої демократизації суспільства. Однак з урахуванням схильності цієї партії до політики інтервенціонізму і навіть директивних методів управління доводи не здаються переконливими. В цілому програматики ПДС має яскраво виражену антиринкову спрямованість, незважаючи на формальне визнання ринку.

У 1990-і роки у багатьох політичних партіях Німеччини розгорнулася дискусія щодо громадянського суспільства, яка була зумовлена об'єктивними тенденціями автономізації, лібералізації і плюралізації суспільного життя в умовах переходу до постіндустріального суспільства, частково розпадом тоталітарної системи в країнах колишнього «східного блоку». ХДС, СДПН, ВДП усвідомлюють необхідність розширення простору свободи на користь громадянського суспільства. Хоча слід зауважити, що у всіх цих партій різні уявлення щодо масштабу обмеження державної влади. ХДС, ВДП та СДПН наполегливо закликають активніше прищеплювати громадянам свідомість пов'язаності з спільнотою і почуття відповідальності перед ним. Основний сенс

обмеження державної влади вони вбачають у тому, щоб надати кожній людині більше свободи і самостійності насамперед в області правопорядку і безпеки. А роль держави має полягати лише в якості макрорегулятора суспільного життя.

Отже, на основі аналізу програмно-політичних установок різних партій протягом 1990-1998 рр. можна провести межу між ХДС/ХСС, ВДП, СДПН і «зеленими», з одного боку, і партією республіканців і ПДС – з іншого. Партії першої групи, не зважаючи на різні ідеологічні напрямки, здатні до консенсу у вирішенні ключових питань задля розвитку держави, є відданими прихильниками демократичної моделі держави, а партії другої групи – авторитарної. Хоча базисно-демократична модель «зелених» істотно відрізняється від традиційної ліберально-демократичної, на яку орієнтуються ХДС/ХСС, ВДП і СДПН, проте вона цілком вписується у демократичну політичну культуру Німеччини, що почала формуватися після об'єднання, адже також виходить з примату індивідуальної свободи у відношенні до держави та суспільства і базується на гуманістичних цінностях.

Дві різні моделі держави – демократична і авторитарна, які представляють, по суті, основну політичну дилему, з якою стикалася Німеччина на своєму шляху історичного розвитку. До 1990 р. дана дилема знаходила відображення у протистоянні між двома державами – демократичної ФРН і тоталітарної НДР. Після воз'єднання ця дилема перейшла у іншу площину і набула характеру внутрішньонімецької. У всій гостроті вона проявилася у східних землях, які розпочали активний процес інтеграції до демократичної політичної системи ФРН, проте частково зберегли тяжіння до авторитарної ідеології, що пов'язано з більше ніж сорокарічним історичним спадком НДР.

3.2. Участь політичних партій у формуванні федеральної та земельної влади

Взаємодія державних органів влади у Федеративній Республіці Німеччині відзначається складним переплетенням особливостей партійної системи, парламентської демократії та федеративного устрою. Це унікальний в сучасній політичній практиці приклад інтеграції політичних партій у процес розробки та

прийняття державно-управлінських рішень, що зумовлює функціонування консенсусної моделі взаємодії уряду та парламенту. При цьому центр прийняття рішень переходить від системи органів влади до системи «органи влади – політичні партії», формуючи умови для реалізації суспільного впливу на державноуправлінську діяльність. Система розподілу державної влади в ФРН представлена як у горизонтальній, так і вертикальній площині, що дозволяє досягнути високого рівня взаємоконтролю та взаємовпливу між владними структурами.

Значним досвідом у забезпеченні дієвості парламентсько-урядового механізму в умовах партійного плюралізму володіє Федеративна Республіка Німеччина. Стабільність політичної системи Німеччини базується, передусім, на стійких владно-партійних зв'язках. Однак, проблема забезпечення стійкого представництва партій в органах влади загострилася після об'єднання Німеччини у 1990 р.

В умовах парламентської форми правління доступ партіям до парламентсько-урядової системи можливий лише шляхом участі у виборах до Федерального парламенту (Бундестагу) та парламентів федеральних земель (ландтагів).

В Федеральному парламенті в 1990-1998 рр. були представлені депутати від п'яти політичних сил (див. Додаток Ж): Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН), блоку партій Християнсько-демократичного союзу (ХДС) та Християнсько-соціального союзу (ХСС), Вільної демократичної партії (ВДП), партії «Союз 90/Зелені» та Партії демократичного соціалізму (ПДС). Ці політичні сили намагаються впливати не тільки на роботу Бундестагу, кожна з партій націлена на представництво інтересів своїх виборців у Федеральному уряді. Як засвідчують результати виборів до Бундестагу, жодна з партій не здатна самотійно сформувати парламентську більшість і гарантувати дієздатність уряду. Тому інтеграція партій у парламентсько-урядовий механізм відбувається за умов коаліційної системи [61].

Сучасний коаліційний потенціал партій ФРН відчутно відрізняється від стандартної формули попередніх десятиліть. В 60-80-х рр. ХХ ст. у Німеччині існувала т. з. система «двох з половиною» партій (за типологією Ж. Блонделя). Жодна з двох великих партій – ХДС та СДПН – не мала достатньої кількості мандатів у парламенті для формування більшості й однопартійного правління, а тому змушена утворювати блок з третьою партією – ВДП, владні позиції якої значно слабші, ніж позиції двох попередніх. У другій половині 1990-х рр. у партійній системі відбувається зміна характеру взаємних зв'язків між партіями, причетними до здійснення державної влади на федеральному рівні. ВДП поступово втрачає свій стратегічний статус гаранта існування парламентської більшості в Бундестазі, і орієнтується на союз із ХДС/ХСС. Тоді як партія «Союз 90/Зелені» та СДПН налагоджують коаліційну взаємодію як на федеральному, так і земельному рівні. Формується конкуренція двох партійних блоків зі стійкими коаліційними зв'язками, т.з. система «два плюс два» (ХДС/ХСС–ВДП і СДПН–Союз 90/Зелені) [199].

Тому виходячи з партійного складу правлячих коаліцій на федеральному рівні можна побачити, що у 1990-1998 рр.– парламентська більшість та уряд склалися з представників ХДС/ХСС та ВДП.

Характерною особливістю розвитку загальнонімецької партійної системи є збереження вже класичного протистояння між великими партіями – ХДС/ХСС і СДПН. Абсолютна більшість виборців довіряють управлінню державою лише великим партіям, які протягом всієї історії ФРН довели свою здатність до урядової практики. Конкуренція між двома партіями, їх фракціями в Федеральному парламенті протягом 60-80-х рр. ХХ ст. була гарантом прогнозованості та стабільності політичної системи Німеччини. Тенденція до збалансування в представництві великих партій простежується і в об'єднаній ФРН [180]. Відносна рівновага між СДПН та ХДС/ХСС у Бундестазі, робить великі фракції залежними від значно менших фракцій та груп при формуванні парламентської більшості. Тому при розподілі міністерських портфелів

молодші партнери по коаліції отримують шанс бути представленими в Федеральному уряді значно сильніше, ніж у Бундестазі.

Представництво в органах влади менших партій – ВДП та «Союз 90/Зелені» зазнало значних змін в середині 90-х рр., що змусило вільних демократів відмовитися від балансування в коаліційній взаємодії між великими партіями і чітко орієнтуватися на союз з ХДС/ХСС, тоді як «зелені», посиливши своє положення в партійній системі, розбудовують взаємовідносини з СДПН.

Владні та електоральні позиції ВДП послабилися внаслідок дії цілого комплексу факторів. По-перше, тривала стратегічна орієнтація партії на здійснення урядової влади негативно позначилася на ліберальному саморозумінні партії, керівництво вільних демократів часто поступалося ідейними імперативами. По-друге, з програмно-ідеологічного боку ВДП затиснута у вузькому політичному просторі між СДПН і ХДС/ХСС, водночас вільні демократи піддаються утиску з боку «зелених», які намагаються ідейно закріпитися як «екологічна ліберальна партія». По-третє, після відходу з політики на поч. 1990-х рр. таких відомих лідерів партії як Г.-Д. Геншер, О. Г. Ламбсдорфф. в партії посилюються внутрішньопартійні незгоди. Партія втратила здатність об'єднувати лівих і правих лібералів, економічноліберальні і конституційно-ліберальні течії [112].

Посилення владних позицій «Союзу 90/Зелені» пов'язано з еволюцією «зелених» від антисистемної політичної сили до партії орієнтованої на участь у владі. В програмному спрямуванні партії пройшли серйозні зміни, які характеризувалися відходом від радикально-пацифістської та екологічнофундаменталістської ідеології. Нова програма принципів 2002 р. (Берлінська програма) чітко зафіксувала нову концепцію участі партії у владі. У 2002 р. «зелені» проголошують: ««Ми більше не «антипартійна партія», а є альтернативою в партійній системі» [153]. Ця зміна дозволяє партії займати більш гнучке положення в партійній системі і підготувати ідейну платформу для майбутніх союзів.

Можливості окремих партій брати участь у формуванні та функціонуванні парламентсько-урядової системи різняться не тільки за результатами виборів, але й ускладнені структурними елементами федеративного устрою ФРН. Тому при розгляді партійної системи ФРН слід враховувати співвідношення партійного представництва як на федеральному, так і на земельному рівнях.

Парламенти шістнадцяти федеральних земель обираються на чотири-п'ять років, тому час проведення виборів до Бундестагу та до окремого ландтагу рідко співпадає. Оскільки парламентсько-урядові коаліції на федеральному та земельному рівнях легітимізуються у роздільних турах виборів, ієрархічне управління земельною політикою з центру є обмеженим, незважаючи на партійно-політичне проникнення обох рівнів [34].

Партійно-урядова система «два плюс два», що склалася в федерації не знаходить своє віддзеркалення на земельному рівні. Різні конфігурації партійно-політичних сил на рівні окремих земель зумовлені не тільки об'єднанням, але й зміною пріоритетів партій у коаліційних стратегіях. Якщо готовність до коаліцій на федеральному рівні характеризується виваженістю, то в окремих землях коаліції відзначаються особливою різнобарвністю. В деяких землях є прийнятним такий склад коаліцій, який навіть не розглядають при формуванні парламентської більшості в Бундестазі. Партійна конкуренція на федеральному рівні, яка функціонує за біполярною логікою двох блоків, напластовується на досягнення консенсусу в окремих земельних коаліціях між партіями, які конкурують на союзному рівні. Тобто при утворенні коаліційних урядів утворюються т. з. «неоднорідні союзи» з представників партій, які перебувають в опозиції на федеральному рівні [101].

ХДС (в Баварії – ХСС) та СДПН як на федеральному рівні, так і на рівні окремих земель є необхідною умовою формування уряду. Лише представники цих партій займають посаду прем'єр-міністра уряду землі. На регіональному рівні можливості ХДС/ХСС та СДПН для представництва в парламентсько-урядовій системі значно розширюються. Так, якщо в Бундестазі великі партії не

здатні сформувати одноосібно парламентську більшість, то на земельному рівні – це не рідкість. З 1990 по 2002 рр. СДПН одноосібно формувала уряд у дев'яти, а ХДС/ХСС – у семи землях.

При порівняльному аналізі результатів представництва великих партій на земельному та федеральному рівнях в 1990-1998 рр. чітко помітний тип електоральної поведінки, що ґрунтується на протиставленні правлячих та урядових партій. В. Рудціо пояснює цей феномен дією т. з. «антиурядового ефекту»: виборці бажають бачити на земельному рівні противагу до Федерального уряду і голосують відповідно. Приміром, в 1994-1998 рр. у період правління коаліції ХДС/ХСС–ВДП на федеральному рівні, опозиційні соціал-демократи знаходилися при урядовій владі у тринадцяти із шістнадцяти земель ФРН, причому в десяти землях СДПН очолювала урядову коаліцію і лише в Мекленбурзі-Передній Померанії, в Берліні та Тюрингії входила до урядової коаліції на правах молодшого партнера ХДС [128].

Аналізуючи результати виборів до земельних парламентів, можна помітити чітку регіоналізацію партійного представництва. Соціально-економічне, психологічне протистояння за віссю «схід-захід» доповнюється диференціацією партійних систем. Партійне структурування органів влади у західних землях чітко вказує, що у розподілі мандатів парламентів та міністерських портфельів земельних урядів беруть представники чотирьох партій та блоків ХДС/ХСС, СДПН, ВДП, партії «Союз 90/Зелені», тоді як на східнонімецькій парламентсько-урядовій арені, окрім великих партій, діє лише ПДС. Це можна прослідкувати на динаміці представництва малих партій в земельних органах влади.

Партія «Союз 90/Зелені» та ВДП найбільш повно були представлені у ландтагах східних земель лише після виборів в 1990 р., що дало змогу партіям увійти до урядових коаліцій: ВДП – в Тюрингії, в Саксонії-Ангальт та в Мекленбурзі-Передній Померанії, а «зеленим» лише в Бранденбурзі. Наступні вибори до ландтагів засвідчили вкрай слабкі позиції цих партій у східних землях: депутати від ВДП присутні в ландтазі Саксонії з 2002 р., а також вільні

демократи входять до правлячої коаліції в Саксонії-Ангальт з 2002 р.; «зелені» були представлені в уряді Саксонії-Ангальт з 1994 по 1998 р., а також на короткий час в 2001 р. входили до правлячої коаліції в Берліні [111].

В силу ідейно-політичних пріоритетів громадян у «зелених» надто вузька електоральна база для діяльності у східній Німеччині. Незважаючи на об'єднання із східнонімецьким правозахисним рухом «Союз 90», який на середину 1990-х рр. вже вичерпав себе в політичному сенсі, «зеленим» так і не вдалося зміцнити свої позиції на сході. «Зелені» опираються на підтримку електорату західнонімецьких земель, де отримали поширення постматеріальні цінності, а на сході не сформувалася відповідна політикосоціальна субкультура. Саме тому співробітництво партії «Союзу 90/Зелені» та соціал-демократів у східних землях не є стратегічним [158].

Особливе місце в парламентсько-урядовій системі на земельному рівні посідає ПДС. Якщо до коаліцій з ПДС на федеральному рівні поки що не готова жодна з провідних партій, то в окремих східнонімецьких землях посткомуністи допускаються не тільки до участі в законотворчості, але й до урядової влади. Стратегічним союзником ПДС у набутті урядових функцій виступає СДПН. Владні відносини між партіями базуються на двох варіантах розвитку – «Магдебурзька модель» (толерантне ставлення ПДС до уряду меншості) та «Шверінерська модель» (створення коаліцій з ПДС) [161].

«Магдебурзька модель» знайшла своє вираження після виборів до ландтагу в 1994 р. в землі Саксонія-Ангальт, де ПДС була залучена до тіньової кооперації з коаліційним урядом СДПН і партії «Союз 90/Зелені». А вперше ПДС стала правлячою партією, вступивши в урядову коаліцію з СДПН в землі Мекленбург-Передня Померанія в 1998 р. Після виборів 2002 р. коаліція «червоно-червоних» продовжила своє існування. Тут позитивним є не діяльність ПДС в земельному уряді, а сам факт набуття партією урядових функцій, що робить її відповідальною перед своїми виборцями.

Не тільки радикально лівим, але й крайнім правим партіям дуже рідко вдається долучитися до державної влади навіть на земельному рівні. Після

об'єднання Німеччини, попри посилення активності праворадикальних угруповань, представництво в ландатагах здобували три основні сили: Партія республіканців – в землі Баден-Вюртемберг з 1992 по 2001 р.; Німецький народний союз – в Бремені (1991-1995 рр.), в Саксонії-Ангальт (1998-2002 рр.), в Шлезвігу-Гольштейні (1992-1996 рр.) та в Бранденбурзі з 1999 р.; Націонал-демократична партія Німеччини – в землі Саксонія з 2004 р.

Правий радикалізм набагато небезпечніший, ніж лівий, у особі досить поміркованої ПДС. Процеси соціальної маргіналізації, праворадикальний популізм створюють сприятливий ґрунт, особливо на східнонімецьких землях. Крім того, успіхи правих партій в Європі створюють позитивне зовнішнє оточення. Але політична культурно-історична спадщина Німеччини, інституційно-правові рамки постійно виштовхують правих за межі партійної системи. Недостатня організованість, роздрібленість правих партій блокує їх можливості бути представленими на федеральному рівні. Однак необхідно уважніше ставитися до шансів правих партій брати участь в урядовій діяльності на земельному рівні, вони здатні отримати нетривалу підтримку значної кількості виборців. Зокрема, це підтверджують успіхи поміркованих правих популістів на виборах у Гамбурзі. В 1993 р. Штаттпартай зуміла долучитися не тільки до законодавчої, а й до виконавчої влади. Однак, успіхи в Гамбурзі базувалися на специфічній місцевій ситуації, яку не можна сліпо екстраполювати на інші землі і всю Федеративну Республіку. Тому вихід цих партій на загальносоюзний рівень без створення широкої бази підтримки був приречений на поразку [103].

Таким чином, до основних рис партійного представництва в сучасній Німеччині можна віднести: по-перше, збереження домінування в органах влади великих партій – ХДС та СДПН; по-друге, попри збільшення числа партій представлених в Бундестазі після 1990 р., ми можемо констатувати стабілізацію партійно-коаліційної політики на федеральному рівні через розподіл конкуренції між двома блоками (СДПН–Союз 90/Зелені та ХДС/ХСС–ВДП); по-третє, на земельному рівні партійна система з двох блоків знаходить своє

відображення частково лише в західних землях. Водночас і в західних, і в східних землях існують можливості утворення неоднорідних партійних коаліцій, а також урядових моделей із залученням ПДС до офіційної чи неофіційної співпраці. Це створює передумови для непрогнозованих і часто суперечливих варіантів участі партій у владі.

3.3. Вплив політичних партій на реалізацію зовнішньої та внутрішньої політики держави

Важливе місце в системі органів державної влади ФРН належить Федеральній раді (Бундесрат) – союзному представництву шістнадцяти земель Німеччини. Незважаючи на те, що Бундесрат складається з представників земель, це, перш за все, вищий державний орган всієї федерації. Його рішення адресуються не окремим землям, а державі в цілому. Серед численних функцій Бундесрату виділимо основні:

- участь у прийнятті федеральних законів (ст. 76–79 Основного Закону ФРН);
- участь в ухваленні постанов Федерального уряду (п. 2 ст. 80 Основного Закону) і загальних адміністративних інструкцій (п. 2 ст. 84, п. 2 ст. 85, п. 7 ст. 108 Основного Закону);
- участь у процесі здійснення контролю над виконанням федеральних законів (пп. 3–4 ст. 84 Основного Закону) і застосування примусових дій по відношенню до федеральних земель (п.1 ст. 37 Основного Закону).

Конституційно-політична модель Федеральної ради розроблялася таким чином, щоб зменшити залежність державного органу від політичних партій. Склад Бундесрату формується не з народних обранців шляхом виборів, а із членів діючих урядів федеральних земель. Цим підкреслюється характер Федеральної ради як виконавчої структури, хоча компетенції цього державного органу далеко не обмежуються виконавчими функціями. Ця своєрідна федеральна інституція поєднує окремі характеристики і виконавчого, і законодавчого органу, тому Бундесрат не можна визначити як суто парламентську вищу палату [10]. Ротується склад Бундесрату поступово,

одночасно з виборами до ландтагів і формуванням земельних урядів, тому процес роботи державного органу носить безперервний характер.

Оскільки в формуванні земельного уряду і підтримці його діяльності бере участь парламентська більшість ландтагу, то, на нашу думку, вплив політичних партій обмежити не вдалося. У німецькій правовій та політичній думці досить часто пропонується розглядати діяльність Бундесрату під кутом зору партійних та земельних інтересів. Ми спробуємо зосередитися на можливостях використання партійно-політичного компонента в діяльності даного державного органу.

Правова регламентація процесу прийняття рішень у Федеральній раді намагається максимально задіяти саме інтереси земель. Кількість голосів при прийнятті рішень у Бундесраті, не є однаковою для представників усіх земель, а залежить від чисельності населення конкретної федеральної землі. Згідно з положеннями Основного закону (п. 2 ст. 51), кожна земля в Бундесраті розпоряджається не менш ніж трьома голосами, федеральні землі з населенням більш ніж 2 млн. чол. мають чотири голоси, а з населенням понад 6 млн. – п'ять, більше 7 млн. чол. – шість голосів.

Важливе значення для з'ясування ступеня партійного впливу на діяльність Федеральної ради має зміст ст. 51 Основного закону, яка проголошує: «Голоси землі можуть подаватися тільки одностайно і тільки присутніми членами Бундесрату або їх заступниками» [16]. Тому члени коаліційних урядів, які на земельному рівні часто належать до партій, що знаходяться в опозиції на федеральному рівні, повинні узгодити спільну позицію з певного питання і подавати голоси тільки разом. Вважаємо, що це важлива правова норма для нейтралізації партійного компонента, оскільки абсолютна більшість земельних урядів є коаліційна.

Досить часто, щоб зафіксувати стійкість урядової коаліції, представники урядових партій у коаліційній угоді заздалегідь обумовлюють варіанти голосування в Бундесраті. Це надзвичайно важливо тоді, коли не досягнуто спільної позиції з певного питання. Особливо це правило є характерним для т.

зв. «неоднорідних» коаліцій. Наприклад, у коаліційній угоді між представниками Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) та Християнсько-демократичним союзом (ХДС) про урядову співпрацю в федеральній землі Бремен з 1999 по 2003 рр. чітко зазначено: «Якщо не досягнуто згоди в питанні про голосування землі в Бундесраті, то принципове значення має те, що земля утримується при голосуванні і разом з тим відмовляється від підтримки відповідного проекту». Водночас, і в угодах однорідних коаліцій зустрічається проголошення даного принципу. Наприклад, таку ж формулу фіксує коаліційна угода 2002 р. між Вільною демократичною партією (ВДП) та ХДС у землі Саксонія-Анхальт [86]. У даному контексті слід зважити на ту обставину, що багато рішень приймаються в Бундесраті більшістю (35) голосів, тому утримання землі від голосування фактично зараховується як голос проти. Це має важливе значення при підтримці правлячої коаліції на федеральному рівні і подеколи штовхає на порушення коаліційної угоди. Приміром, у травні 2001 р. прем'єр-міністр землі Мекленбург-Передня Померанія Х. Рінгторфф (СДПН) проголосував всупереч позиції союзника по коаліції – ПДС, що зумовило кризовий стан у міжпартійній взаємодії в земельному уряді та ландтазі [117].

Серед численних функцій Федеральної ради політичне значення даного державного органу найбільш повно проявляється в його участі в законодавчому процесі. Бундесрат розглядає всі законопроекти Федерального уряду (п. 2 ст. 76 Основного Закону) та всі закони, прийняті Бундестагом (п. 1 ст. 77 Основного Закону). Закони, не можуть бути прийнятими без погодження з Бундесратом, якщо вони вносять зміни до Конституції або зачіпають інтереси земель, – це т.зв. «закони погодження». У всіх інших випадках Федеральна рада може подати протести щодо прийнятих законів, т. зв. «закони заперечення», які Бундестаг може відхилити більшістю голосів. Якщо Бундесрат направив протест більшістю в 2/3 голосів делегатів, то така ж кількість голосів потрібна й Федеральному парламенту, щоб подолати «veto» (п. 4 ст. 77 Основного Закону). На практиці 60% федеральних законів не можуть бути прийнятими без

погодження з Федеральною радою. Зважаючи на контрольну функцію Бундесрату в законодавчому процесі, політолог В.Рудціо підкреслює двоякий характер Федеральної ради, яка може виконувати роль як співправителя, так й інструмента блокування [113]. Бундесрат може використати право «veto» і відкинути законодавчі акти, якщо вони зачіпають інтереси земель, або якщо представники земельних урядів голосуватимуть відповідно до їх партійної приналежності.

У коаліційних угодах між партіями часто відводиться окремий пункт, який встановлює порядок голосування в Бундесраті, де чітко фіксується пріоритет інтересів федеральної землі, її громадян. Дійсно, представники земель відчайдушно захищають фінансові і господарські інтереси земель, але фактор партійного інтересу загострюється, коли вирішуються питання великої політики.

Вага партійно-політичного компонента може залежати від співвідношення політичних сил у Бундестазі та в Бундесраті. Якщо правлячі урядові партії володіють більшістю голосів і в Федеральному парламенті, і в Бундесраті, то представники в Федеральній раді не мають підстав протистояти політиці Федерального уряду і створювати перешкоди для законодавчої діяльності Бундестагу. Якщо ж більшість у Бундесраті належить представникам опозиційних до правлячої коаліції партій на федеральному рівні, то можливе тактичне протистояння партійнополітичного характеру. Саме через призму співвідношення партійних більшостей ми пропонуємо розглядати діяльність Бундесрату, оскільки це дасть можливість визначити вагу партійного компонента при аналізі конкретних рішень даного органу влади.

Для оптимізації розгляду партійного співвідношення в Бундесраті ми скористаємося методиками градації федеральних земель за партійним принципом, запропонованими німецьким дослідником Г. Лембрухом [112].

Кількісні дані про співвідношення голосів у Бундесраті представників земельних урядів, партійна приналежність яких є ідентичною або відмінною від партійного складу коаліції на федеральному рівні, чітко вказують на те, що

представники і П-земель, і О-земель володіли більшістю (35 голосів) досить незначний період. Тоді як у переважній більшості часу в Бундесраті складалася ситуація, коли для досягнення необхідної кількості в 35 голосів потрібно залучати голоси З-земель, тобто урядових коаліцій із представників ідентичних і опозиційних до більшості в Бундестазі партій.

Тому для повноти розкриття кількісних можливостей впливу партійного складу Федеральної ради на ухвалення рішень у державному органі в період із 1990 по 2005 рр., ми пропонуємо розглянути партійне співвідношення в Бундесраті в проекції протистояння «ХДС/ХСС–СДПН». Оскільки саме ці партії є обов'язковим коаліційним партнером у всіх, без винятку, урядових коаліціях як на федеральному, так і на земельному рівнях. А також в об'єднаній ФРН продовжується західнонімецька традиція щодо обов'язкового протистояння ХДС/ХСС і СДПН як опозиційних та правлячих сил на федеральному рівні. Крім того, на необхідність такого розгляду вказує той факт, що саме великі партії займають головуючу позицію в земельних коаліціях, і прем'єр-міністр земельного уряду обирається лише з членів ХДС/ХСС або СДПН. Так, за період 1990-2005 рр. не було жодного випадку, коли б крісло голови уряду обіймав представник малої партії. Тому, на нашу думку, позиція головного партнера буде домінуючою в суперечливих ситуаціях при голосуванні в Бундесраті, якщо інше не передбачено коаліційними угодами. Такий розгляд додатково прояснить можливості впливу партійного складу на прийняття рішень при домінуванні певної партії.

Якщо узагальнити кількісні показники, то отримаємо наступну модель можливостей впливу партійного компоненту при ухваленні рішень Бундесратом у період з 1990 по 2005 рр.:

1. Необхідна більшість (35 голосів) для прийняття рішень у Бундесраті досягалася партіями, представники яких перебувають при урядовій владі на федеральному та земельному рівнях на короткий проміжок часу: для коаліції ХДС/ХСС-ВДП – із листопада 1990 р. по квітень 1991 р., а для коаліції СДПН-Союз 90/Зелені – з листопада 1998 р. по квітень 1999 р. Водночас правляча

«червоно-зелена» більшість у Бундестазі та Федеральному уряді могла розраховувати на підтримку з 1999 по 2001 рр. у змішаних коаліціях земель.

2. Опозиційні до правлячої більшості на федеральному рівні партії могли реально впливати через Бундесрат на законотворчий процес: під проводом СДПН – із листопада 1994 р. по листопад 1998 р. Аналогічні можливості для ХДС/ХСС склалися лише з середини 2002 р. до кінця 2005 р.

3. Більшість часу в Бундесраті існувала відносна рівновага між представниками опозиційних та правлячих щодо парламентської більшості в Бундестазі партій.

Спробуємо вищевказану модель зіставити з дійсними результатами законотворчого процесу в Бундесраті. Статистичні дані про участь Федеральної ради в законодавстві свідчать, що з 14 легіслативних періодів у 13 легіслатурі (1994-1998 рр.) було відхилено найбільше т. зв. «законів погодження» – 22, і найбільше «законів заперечення» – 13. Причому слід зауважити, що 13 відхилених «законів заперечення» – це в два рази більше, ніж за будь-який інший легіслативний період в історії ФРН. Законів такого типу в 1990-1994 рр. та 1998-2002 рр. було відхилено усього десять. Також в об'єднаній Німеччині зросла кількість відхилених «законів погодження» в 1991-1994 рр. – 21, 1994-1998 рр. – 22, 1998-2002 рр. – 19, тоді як у ФРН до 1990 р. їх число за окремий легіслативний період дуже рідко перевищувало межу в 12 одиниць.

Таким чином, порівнюючи три показники: більшість у Бундестазі та Федеральній раді, кількісне співвідношення голосів у Бундесраті і статистичні дані про результативність законодавчого процесу, ми можемо констатувати, що в Німеччині існують можливості для реалізації партійного впливу на діяльність даного державного органу. Про вплив партійного компонента, зокрема, свідчить співвідношення показників у 13 легіслатурі (з 1994 по 1998 рр.).

Крім суто кількісних даних, існують свідчення німецьких науковців про загострення в 1990-х рр. теми партійно-політичного блокування Бундесратом законотворчої діяльності Федерального уряду і Бундестагу. Зокрема, яскравим прикладом, що характеризує партійнополітичний компонент у дії, є кризова

ситуація навколо пакету податкової реформи уряду Г. Коля в 1997-1998 рр. Використовуючи перевагу в Бундесраті, стратегія опозиційної СДПН на чолі з О. Лафонтеном будувалася на цілковитій непідтримці законопроекту Федерального уряду. Як підкреслює Е. Гюбнер, саме цей тактичний крок зіграв певну роль у перемозі СДПН у 1998 р. Водночас Л. Гелмс наголошує, що ці дії соціал-демократів не мали б успіху, якби вони не збігалися з інтересами земель [138].

На сучасному етапі в німецькій науці ведеться гостра дискусія навколо можливості партійної політизації рішень Бундесрату, тому оцінка діяльності Бундесрату в контексті розгляду відносин між правлячими та опозиційними партіями є в Німеччині вкрай суперечливою.

Ряд вчених (У. Мюнх, Х. Лауфер, Р. Лотта, Л. Гелмс) вважає, що все-таки потреба реформування Бундесрату не є гострою, і державний орган впливає позитивно на дієздатність політичної системи, тому навіть використання Бундесрату в партійних інтересах є легітимним.

Як нам видається, враховуючи досить плідний процес законотворчої співпраці Бундесрату, Бундестагу та Федерального уряду, Федеральна рада не є знаряддям партійнополітичного протистояння. Так, з 1630 законодавчих актів, які розглядалися в 1990-2002 рр., Бундесрат не погодився лише з 85. А в сфері співпраці з Федеральним урядом та адміністрацією – з 1862 правових розпоряджень і 174 загальних адміністративних постанов Бундесратом було відхилено лише 12 документів. Тому ми приєднуємося до думки Л. Гелмса, що «не дивлячись на численні приклади партійно-політичної інструменталізації Федеральної ради в дев'яності роки, «теза політизації» немає достатньо підстав для проголошення» [146].

Крім того, для налагодження плідного діалогу між Бундестагом та Бундесратом в політичній системі ФРН існує спеціальний інститут – Узгоджувальний комітет. Комітет складається з 16 представників Бундестагу та 16 представників Бундесрату і сприяє врегулюванню спірних питань між ними.

Зазначимо, що це досить успішно діюча інституція, пропозиції якої приймаються Бундестагом та Федеральною радою в 90% випадків [180].

Тому, на наш погляд, противага, яку створює Федеральна рада, спрямована скоріше на досягнення компромісів, включення опозиції до прийняття політичних рішень, до солідарної відповідальності основних політичних сил. Якщо в об'єднаній ФРН до 1998 р. роль співправителя виконувала СДПН, то з 1999 по 2005 р. процес законотворення відбувається завдяки формальним та неформальним переговорам із ХДС. Цим характеризується високий ступінь взаємопов'язаності процесів прийняття управлінських рішень на союзному та земельному рівнях (особливо у фазах різних більшостей у федеральних органах влади), що «змушує формувати великі коаліції між урядом та опозицією, або погоджуватися з блокуванням процесу прийняття рішень». Тому різка зміна політичного курсу Федерального уряду в ФРН є вкрай ускладненою через необхідність постійного узгодження з позиціями земельних урядів.

Водночас, такі основні слабкості німецького федералізму, як-от: можливість партійнополітичного блокування, повільність і непрозорість прийняття політичних рішень, обмежений простір для політики конкретної землі – зумовлюють необхідність пошуку моделей для вдосконалення складових федеративного устрою. Пропонуються варіанти радикального реформування Бундесрату через регіоналізацію представництва без партійної конкуренції, через парламентаризацію Федеральної ради шляхом всенародного обрання представників земель із наданням депутатам вільного мандату [152].

Однак, на нашу думку, фактичне положення депутатів в Бундестазі, які підкоряються партійному імперативу вказує на примарну можливість дії вільного мандату в Федеральній раді. Більш реалістичним здається можливість внутрішньої реформи Бундесрату. Зокрема, скоротилося б число законів, які вимагають погодження, а значить, і можливостей для політичного блокування. Федеральний уряд міг би діяти швидше і ефективніше. Для виборця була б більш очевидною відповідальність уряду конкретної партійної коаліції,

оскільки відпадала б необхідність у великій неформальній коаліції між опозицією та правлячими партіями для досягнення компромісу. Але основна трудність для внутрішньої реформи Федеральної ради полягає в нездоланній перешкоді і суперечності: «Партійна політика повинна вирішувати питання про кінець партійної політики в палаті».

У цілому, враховуючи не конституційно-правові настанови, а фактичну ліквідацію класичного розподілу влади між Федеральним урядом та Бундестагом, ми позитивно оцінюємо можливості впливу Бундесрату на німецьку політику. Федеральна рада є тим конституційним органом, який вносить додатковий елемент противаги у механізм розподілу влади.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження було зроблено спробу аналізу трансформаційних процесів партійної системи ФРН після об'єднання Німеччини у 1990 році.

Партійну систему ФРН, що сформувалася у кінці 40-х – на початку 50-років ХХ століття можна віднести до різновиду двопартійної системи – двох із половиною партій, що була характерною до 1980-х років. За її умов основні партії – СДПН і блок ХДС/ХСС прагнуть здобути перемогу на виборах і сформувати більшість в парламенті, об'єднуючись із третіми партіями – ВДП або Партією Зелених, яка з'являється у 1979 році як об'єднання ряду неформальних громадських організацій (екологічних, громадських, феміністичних, соціалістичних) і починає голосно декламувати свої ідеологічні засади на політичній арені, здобуває прихильність частини громадян, формуючи електоральну базу, яка дозволяє регулярно долати на виборах 5% бар'єр, що дає можливість стверджувати про появу четвертої політичної сили у ФРН напередодні об'єднання Німеччини у 1990 році.

Характерною рисою політичної системи ФРН довгий час була стабільність партійної системи. Незмінність партійної системи багато в чому зумовлювалося постійністю електоральних переваг по відношенню до двох великих партій СДПН і ХДС/ХСС. Починаючи з 1980-х рр. намітилися зміни в електоральній поведінці, схожі з симптомами, які проявилися раніше в інших демократичних країнах: прогресуючий процес ерозії партійної ідентифікації, зменшення чисельності партійного базису, збільшення електоральної підтримки «третьох» партій. Це призвело до появи партії Зелених в парламенті, здобуття часткової прихильності на місцевому рівні правих партій (НДПН, партія «Республіканців»). Проте загалом до 1990 року можна говорити про відносну стабільність німецької демократії, яка в значній мірі базувалася на стабільності партійної системи.

У НДР після мирної революції і падіння Берлінської стіни у 1989 році з тоталітарним режимом СЄПН було покінчено. На уламках колишнього блоку з

одноосібно домінуючою СЄПН та завдяки активності нових громадських організацій і партій восени 1989 року – взимку на початку 1990 року в Східній Німеччині сформувалася нова багатополюсна партійна система. Західнонімецькі партії активно включилися у виборчу кампанію у НДР, беручи участь у формуванні блоків і розробці програмно-політичних установок, надаючи фінансову та організаційну підтримку східнонімецьким ХДС, ХСС, ВДП і СДПН). В результаті було утворено шість наступних блоків:

- 1) Альянс за підтримку Німеччини: східний ХДС, НСС, «Демократичний прорив» (консервативний табір);
- 2) Союз вільних демократів: ЛДПН, східна ВДП, НПФ (Німецька партія форуму) (ліберальний табір);
- 3) Союз 90: «Новий Форум», «Демократія зараз». «Ініціатива за мир і права людини» (блок партій громадського руху);
- 4) Блок «Об'єднані ліві / Гвоздика» (ліворадикальний блок);
- 5) «Зелена партія» Незалежний жіночий союз (еколого-феміністичний блок);
- 6) Альтернативний список молоді: Союз вільної демократичної молоді, Марксистський союз молоді та ін.

Лише кілька партій: СДПН, ПДС, НДПН і ДСПН – залишилися позаблоковими.

Після воз'єднання Німеччини 3 жовтня 1990 р. важливим кроком було утворення єдиної партійної системи поряд з формуванням політико-адміністративної, соціально-правової і економічної єдності. Необхідність ведення спільної передвиборчої діяльності та розширення електоральної бази призвели до організаційного злиття провідних партій: західної ВДП і трьох ліберальних партій НДР у ВДП, західного і східного СДПН, західного і східного ХДС, східного Союзу 90 із західною партією «Зелених», яка з того моменту стала іменуватися Союзом 90/Зелені.

Початок формування єдиної партійної системи зовсім не зняв з порядку денного наявні соціально-політичні протиріччя та відмінні візії щодо

майбутнього держави між східнонімецькими і західнонімецькими громадянами. У період 1990-1998 рр. це знаходить своє відображення перш за все у різних конфігураціях політичних сил: у східній частині Німеччини у цей час на авансцені фігурують три партії: ХДС, СДПН і ПДС, в той час як на заході – чотири партії: ХДС/ХСС, СДПН, ВДП, Союз 90/Зелені. На території східнонімецьких земель у цей період ще спостерігається нестабільність зв'язку між партіями і їхніми виборцями, які часто змінювали власні політичні уподобання. Тут не склалося чітко виражених соціально-політичних субкультур, що ґрунтуються на певних ціннісних орієнтаціях і установках. Партійна система сходу Німеччини, хоча й інтегрувалася у західну партійно-політичну систему після об'єднання країни, й надалі містить у собі чимало перехідних рис, властивих багатьом східноєвропейським постсоціалістичним соціумам. Основна відмінність в політичній культурі східних і західних німців криється в уявленнях про ідеальну модель демократії. На сході ФРН ідеальною моделлю вважається гіпотетичний синтез західнонімецької демократії і східнонімецького соціалізму. Невідповідність ідеальної і діючої моделі призводить до того, що населення нових федеральних земель меншою мірою задоволено існуючою політичною та економічною системою. Східнонімецькі виборці не надто активно беруть участь в інституційній політичній діяльності, і більшою мірою підтримують партії, що знаходяться на крайніх позиціях політичного спектру, наприклад ПДС.

Незважаючи на збільшення кількості партій, які відтепер були представлені у парламенті та розширення їх коаліційних можливостей, можна стверджувати про врегулювання партійної коаліційної політики як головної передумови для їх участі у реалізації владних повноважень. Замість непостійної у коаліційному плані партійної системи ФРН, що була сформована із двох провідних партій та однієї невеликої, у середині 1990-х років настає епоха конкуренції двох партійних блоків – система «два плюс два», де детально визначені коаліційні пріоритети.

Політичну систему Німеччини у період 1990-1998 рр. можна вважати зразком держави «партійної демократії». Партії тут виступають важливими демократичними інститутами. Федеративна республіка належить до числа тих небагатьох держав, які стали на шлях досить детального законодавчого регулювання діяльності партій у політичному механізмі країни, що відображено в Основному законі ФРН, Законі про політичні партії 1967 року і поправках до нього, а також у практиці Федерального конституційного суду. Виборча партійна діяльність контролюється Федеральним Законом про вибори, Федеральними Виборчими правилами, парламентська діяльність – Законом про парламентську участь, Законом про депутатів, Правилами процедури Бундестагу Німеччини. У ст. 21-й Основного закону йдеться, що «партії сприяють формуванню політичної волі народу. Вони можуть створюватися вільно. Їх внутрішня організація повинна відповідати демократичним принципам».

Вплив державної влади на партійну систему окреслюється законодавчо: виборче право, можливість заборони антиконституційних партій, регламентація внутрішньої побудови, фінансування партій. У ФРН була створена розгалужена система державного фінансування партій у прямій та опосередкованій формі. Позитивним наслідком державного фінансування є можливість вирівняти умови для отримання партіями коштів, що робить більш рівноправною політичну конкуренцію, а також зміцнити матеріальну базу партій, яка є необхідною для розбудови потужної і стабільної організаційної структури. Серед негативних сторін, що пов'язані із державним забезпеченням можна виділити такі тенденції в партійному середовищі, як-от: посилення незалежності партійної верхівки від рядових членів, розростання внутрішньопартійного апарату, формування тісного зв'язку між провідними партіями та державною системою. Але німецьке законодавство наполегливо підкреслює, що фінансування партій державою слід розглядати не як перетворення партій у квазідержавні інституції, а як захист суспільних

організацій, які необхідні для процесу демократичного політичного волевиявлення.

Партії, впливаючи на механізм влади, організовують вибори до Бундестагу і створюють партійні фракції, вони висувають кандидата у президенти, голову уряду (канцлера) – це центральне місце партій у системі влади. Політичні партії не тільки надають політичне забарвлення діяльності парламенту, але й вирішальним чином впливають на створення, функціонування парламентських структур в конституційному механізмі. Через партійний характер Бундестагу і уряду, через залежність уряду від парламентської більшості (і навпаки), створюється типовий для парламентської форми правління єдиний блок влади. Цей блок об'єднаний єдністю партійних інтересів і взаємозалежністю існування, протистоїть як єдине ціле опозиції меншості. Тісний зв'язок між партійною системою і парламентом, вирішальним чином впливає на сутність розподілу влади в його класичній схемі, де парламент і уряд протистоять один одному як дві незалежні гілки влади. Принцип розподілу влади є основним фактором оформлення правової держави ФРН.

До основних рис партійного представництва у ФРН (1990-1998 рр.) можна віднести: по-перше, збереження домінування в органах влади (Бундестаг, Бундесрат, федеральний уряд) великих партій – ХДС та СДПН; по-друге, попри збільшення числа партій представлених в Бундестазі після 1990 р., ми можемо констатувати стабілізацію партійно-коаліційної політики на федеральному рівні через розподіл конкуренції між двома блоками (СДПН–Союз 90/Зелені та ХДС/ХСС–ВДП, які з 1990 по 1998 рік формували парламентську більшість); по-третє, на земельному рівні партійна система з двох блоків знаходить своє відображення частково лише в західних землях. Водночас і в західних, і в східних землях існують можливості утворення неоднорідних партійних коаліцій, а також урядових моделей із залученням ПДС до офіційної чи неофіційної співпраці. У свою чергу, це створювало передумови для непрогнозованих і часто суперечливих варіантів участі партій у

владі. Загалом, В умовах політичного плюралізму у ФРН демократичне представництво партій у владних структурах сприяло взаємоузгодженню інтересів різних соціальних груп та прийняттю політичних рішень на основі консенсусу. А функціонування в країні декількох впливових партій стало додатковим фактором політичної рівноваги та стабільності, сприяло оптимізації роботи державного механізму і зменшенню загрози різких деформацій у владній площині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Бонвеч Б. История Германии, в 3-х томах / Под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. Москва: КДУ, 2008. Т. 3. Документы и материалы. Объединенная Германия (1990 – начало 2000-х гг.). Политическая жизнь. С. 568–577.
2. Брандт В. Воспоминания. Москва, 1991. 312 с.
3. Волокитина Т. В. Советский фактор в Восточной Европе. 1944-1953 гг. Документы. В 2-х т. Т. 2. 1949-1953 гг. Москва, 1993. 581 с.
4. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Москва: Мысль, 2001. 478 с.
5. Горбачев М. С. Жизнь и реформы. Кн. 2. Москва, 1995. 575 с.
6. Горбачев М. С. и германский вопрос: сборник документов, 1986-1991 гг. / сост. А. Галкин, А. Черняев. Москва: Весь мир, 2006. 696 с.
7. Горбачев М. Как это было. Объединение Германии. Москва: Вагриус, 1999. 240 с.
8. Договор об окончательном урегулировании в отношении Германии, 12 сентября 1990 г. *1000 ключевых документов по германской истории в XX веке*. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0046_zwe&object=translation&st=&l=ru (дата звернення: 20.10.2019).
9. Закон про політичні партії. *Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz*. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/partg/> (дата звернення: 18.11.2019).
10. Закон про депутатів. *Wayback Machine – Internet Archive*. URL: https://web.archive.org/web/20110721174927/http://www.bundestag.de/dokument_e/rechtsgrundlagen/abgges.pdf (дата звернення: 18.11.2019).
11. Квицинский Ю. А. Время и случай. Заметки профессионала. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 1999. 575 с.

12. Конституция Германской Демократической Республики 7 октября 1949. Временная Народная палата ГДР. Берлин. 1949. URL: <http://www.documentarchiv.de/ddr/verfddr1949.html#c10> (дата звернення: 11.12.2019).
13. «Михаил Горбачев и Германский вопрос. Сборник документов 1986-1991» / Предисл. и сост. А. Галкин, А. Черняев. 2006. Москва: Весь Мир. 696 с.
14. Модров Х. Я хотел жить в новой Германии [Пер. с нем.]. Москва: Международные отношения, 2000. 439 с.
15. Новые материалы по решению германского вопроса. 1989-1990 годы. Предисловие академика О. Т. Богомолова. *Новая и новейшая история*. 2011. № 6. С. 94–116.
16. Основной закон Федеративной Республики Германии. Конституция и законодательные акты [Пер. с нем] / Под ред. Ю. П. Урьяса. Москва: Прогресс, 1991. 468 с.
17. Офіційний сайт Вільної демократичної партії. URL: <https://www.liberales.de/> (дата звернення: 6.11.2019).
18. Офіційний сайт Комуністичної партії Німеччини. URL: <http://www.k-p-d-online.de/> (дата звернення: 6.11.2019).
19. Офіційний сайт Марксистсько-ленінської партії Німеччини. URL: <http://www.mlprd.de/> (дата звернення: 6.11.2019).
20. Офіційний сайт Націонал-демократичної партії Німеччини. URL: <https://nprd.de/> (дата звернення: 6.11.2019).
21. Офіційний сайт Німецького соціального союзу. URL: <http://www.dsu-deutschland.de/> (дата звернення: 6.11.2019).
22. Офіційний сайт партії Лівих. URL: <http://www.die-linke.de/> (дата звернення: 6.11.2019).
23. Офіційний сайт партії «Жінки». URL: <http://www.feministischepartei.de/> (дата звернення: 6.11.2019).
24. Офіційний сайт Партії пенсіонерів Німеччини. URL: <http://www.rentnerparteideutschland.com/> (дата звернення: 6.11.2019).

25. Офіційний сайт Партії Центру. URL: <http://www.zentrumnrw.de/> (дата звернення: 6.11.2019).
26. Офіційний сайт Соціал-демократичної партії Німеччини. URL: <http://www.spd.de/> (дата звернення: 6.11.2019).
27. Офіційний сайт Союзу 90/Зелених. URL: <https://www.gruene.de/> (дата звернення: 6.11.2019).
28. Офіційний сайт Союзу за оновлення та справедливість. URL: <http://bignrw.de/> (дата звернення: 6.11.2019).
29. Офіційний сайт Християнсько-демократичного союзу. URL: <http://www.cdu.de/> (дата звернення: 6.11.2019).
30. Офіційний сайт Християнсько-соціального союзу. URL: <http://www.csu.de/> (дата звернення: 6.11.2019).
31. Системная история международных отношений в четырех томах. 1918-2003. События и документы [Електронний ресурс] / Под ред. А. Д. Богатурова. Москва: НОФМО, 2003-2004. Т. 3. 598 с. URL: <http://www.obraforum.ru/pdf/fourth.pdf> (дата звернення: 20.10.2019).
32. Суворов Ю. В. Ф. Лассаль о правовых аспектах взаимоотношений общества и государства. *Ученые записки Петрозаводского государственного университета*. 2016. № 1 (154). С. 32–36.
33. Фалин Валентин. Без скидок на обстоятельства: политические воспоминания. Москва: Центрполиграф, 2016. 456 с.
34. Федеральні Виборчі правила. Deutscher Bundestag. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/189208/101eb618211e80f0baa11189353066d9/bwahlo_1pdf-data.pdf (дата звернення: 18.11.2019).
35. Федеральний Закон про вибори. Deutscher Bundestag. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/189210/21ad25fd4ff79aaa1f8ada9239f7d302/bwahlg_pdf-data.pdf (дата звернення: 18.11.2019).
36. Харламова Л. А. Международные отношения и внешняя политика СССР. (Сборник документов) (1870-1957 гг.). Москва, 1958. 318 с.
37. Шредер Г. Решения. Моя жизнь в политике. Москва: Европа. 2007. 552с.

38. Bericht der Bundesregierung zur Lage der Nation im geteilten Deutschland. Bulletin. Nr. 123. Bonn, 1989. 1053 S.
39. Die deutsche Vereinigung: Dokumente zu Bürgerbewegung, Annäherung und Beitritt: [Hrsg. von Volker Gransow und Konrad H. Jarausch]. Köln: Verl. Wiss. und Politik, 1991. 260 S.
40. Die Vereinigung Deutschlands im Jahr 1990. Eine Dokumentation: [Hrsg.: Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, Bonn]. Bonn: Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, 1990. 191 S.
41. EU treaties. *Official website of the European Union*. URL: https://europa.eu/european-union/law/treaties_en (дата звернення: 20.11.2018).
42. Falin V. Politische Erinnerungen. München: unbekannt, 1993. 518 S.
43. Genscher H.-D. Erinnerungen. Berlin: Siedler, 1997. 1086 S.
44. Geschäftsordnung des Deutschen Bundestages. Deutscher Bundestag. URL: https://www.bundestag.de/parlament/aufgaben/rechtsgrundlagen/go_btg/go_btg-197104 (дата звернення: 18.11.2019).
45. Gesetz über die parlamentarische Beteiligung bei der Entscheidung über den Einsatz bewaffneter Streitkräfte im Ausland (Parlamentsbeteiligungsgesetz). Deutscher Bundestag. URL: <https://www.bundestag.de/parlament/aufgaben/rechtsgrundlagen/parlamentsbeteiligung/parlamentsbeteiligung-199316> (дата звернення: 18.11.2019).
46. Gorbatschow M. Erinnerungen. Berlin: Siedler, 1995. 714 S.
47. Judt M. DDR-Geschichte in Dokumenten / Hrsg. M. Judt. Bonn, 1998. 326 S.
48. Kaiser K. Deutschlands Vereinigung. Die internationalen Aspekte. Bergisch Gladbach: Gustav Lübbe Verlag, 1991. 384 S.
49. Kohl H. Erinnerungen: 1982–1990. München: Droemer Verlag, 2005. 1136 S.
50. Kohl H. Erinnerungen: 1990–1994. München: Droemer Verlag, 2007. 784 S.
51. Modrow H. Aufbruch und Ende. Hamburg, 1991. 186 S.
52. Schalck-Golodkowski A. Deutsch-deutsche Erinnerungen. Reinbek: Rowohlt Verlag, 2000. 352 S.

53. Schmidt H. Die Mächte der Zukunft: Gewinner und Verlierer in der Welt von morgen. München: Siedler, 2004. 238 S.
54. Teltschik H. 329 Tage. Innenansichten der Einigung. Berlin: Siedler, 1991. 380 S.
55. Zelikow Ph., Rice C. Germany Unified and Europe Transformed: A Study in Statecraft. Publisher: Harvard University Press; Reprint edition, 1997. 528 p.
56. Zelikow Ph., Rice C. Sternstunde der Diplomatie: Die deutsche Einheit und das Ende der Spaltung Europas. Berlin: Propyläen, 1997. 28 S.

Література

57. Авдеенко Е. Г. От Маастрихта к Амстердаму: стратегия ФРГ в области общей внешней политики, безопасности и обороны в Европе. *Magistra Vitae*. 2011. № 22 (237). С. 112–121.
58. Адамо Г. ХДС/ХСС: сущность и политика [пер. с нем.]. Москва: Политиздат, 1979. 366 с.
59. Айт У. Региональные политические идентичности и сообщества в Германии – влияние избирательного права, социальной и экономической структуры. / пер. с нем. А. Михалевой. *Вестник Пермского университета. Серия: Политология*. 2014. № 4 (28). С. 150–166.
60. Александров И. Конституционный процесс объединения Германии. *Res Nova*. 1997. №2–3. С. 20–22.
61. Амиантова И. С. «Большая коалиция» в ФРГ: историко-правовой аспект возникновения. *Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы*. 2011. № 1 (104). С. 40–43.
62. Амплеева А. А. Эволюция партийного государства в ФРГ на рубеже столетий. *Актуальные проблемы Европы*. 2011. № 1. С. 90–111.
63. Атабаева Д. Т., Кенжебекова М. В., Мусаева Э. А. Экономическое развитие объединенной германии как модель социально-рыночной экономики. *Экономика и упр. в XXI веке: тенденции развития*. 2013. № 10. С. 120–130.
64. Аронова О. В. Берлинская стена как символ холодной войны. *Государство и право: история и современность*. Волгоград. 2015. С. 104–125.

65. Ахтамзян А. А. Международные политические последствия объединения Германии. *Вестник МГИМО*. 2012. № 4 (25). С. 117–130.
66. Ахтамзян А. А. Объединение Германии. Обстоятельства и последствия: очерки. Москва: Библос консалтинг, 2010. 386 с.
67. Ахтамзян А. А. Объединение Германии и его международно-политические последствия. *Вестник московского университета*. Серия 25: международные отношения и мировая политика. 2010. № 4. С. 3–26.
68. Бакирова Г. Я. Объединение Германии: предпосылки, процесс и международно-правовые последствия. Казань: изд-во Казанского ун-та, 2003. 193 с.
69. Басов Ф. А. Германия в ЕС: от экономического локомотива к политическому лидерству. *Контурсы глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2017. Т. 10. № 1. С. 33–52.
70. Басов Ф. А. Политика Германии по вопросу расширения ЕС. *Мировая экономика и международные отношения*. 2015. № 4. С. 18–22.
71. Божко Ю. В. Роль Великобритании в процессе объединения Германии 1989–1990 гг. *Гуманитарные и социальные науки*. 2014. №5. С. 2–11.
72. Бойові слони не здаються: Політичний портрет канцлера ФРН доктора Гельмута Коля. URL: <http://www.day.kiev.ua/114468> (дата звернення: 11.09.2019).
73. Бонвеч Б., Галактионов Ю. В. История Германии, в 3-х томах. Москва: КДУ, 2008. Т. 2. От создания Германской империи до начала XXI века. 672 с.
74. Бубе М. Перспективы партийной системы ФРГ. *Вестник Финансового университета*. 2011. № 2 (62). С. 57–64.
75. Бубе М. Роль партий в формировании политической системы послевоенной Германии. *Полис. Политические исследования*. 2004. № 6. С. 117–121.
76. Бухштаб Г. История развития ХДС [пер. с нем. С. В. Погорельской]. *Актуальные проблемы Европы*. 2007. № 1. С. 81–100.

77. Васильев В. И. Германия: мощная экономика, глобальный игрок, важный партнёр России. *Современная Европа*. 2016. № 1 (67). С.152–154.
78. Васильев В. И. Некоторые аспекты современной дискуссии о германском федерализме. *Полис. Политические исследования*. 2000. № 1. С. 161–168.
79. Васильев В. И. Федерализм и избирательная система в Германии. *Полис. Политические исследования*. 1995. № 4. С.139–145.
80. Ватлин А. Ю. Германия в XX веке. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. 336 с.
81. Воробьева Л. М. Объединение Германии: ретроспективный взгляд на актуальную проблему. Москва, 1998. 100 с.
82. [Вяткин К. С.](#) Гельмут Коль. *Вопросы истории*. 1995. № 3. С. 47–51.
83. Габидуллин Б. И. Основы конституционного права Германии. *Международный журнал гуманитарных и естественных наук*. 2019. № 5–1. С. 172–175.
84. Гамзалов С. Д. Внешнеполитические интересы ФРГ и германская концепция европейской безопасности. *Известия Дагестанского государственного педагогического университета*. 2010. № 4. С. 44–48.
85. Гвоздкова О. А. Объединение Германии в 1990 году: проблемы, последствия: автореф. дисс. канд. ист. наук. Москва, 2003. 13 с.
86. Геймбух Н. Г. Государственно-правовая концепция Германии в контексте интеграционных процессов Европы. *Вестник Томского государственного университета. Право*. Томск: Изд-во ТГУ, 2016. № 3 (21). С. 18–27.
87. Глухарев Л. И. Политические компоненты развития Евросоюза. *Современная Европа*. 2003. № 2. С. 23–35.
88. Грачев А. Горбачев. Москва: ВАГРИУС, 2001. 271 с.
89. Гриневский О. А. Крутой перелом в объединении германии. *Россия XXI*. 2008. № 4. С. 44–67.
90. Дашичев В. И. Перестройка и объединение Германии. *Свободная мысль*. 2008. № 1. С. 143–154.

91. Дернберг Стефан. Краткая история ГДР [пер. с нем. Г. Рудого]. 2-е издание, доп. Москва: Мысль, 1971. 542 с.
92. Диманис М. Д. Партийная система Восточной Германии: основные тенденции развития и ее специфические черты. *Актуальные проблемы Европы*. 2001. № 1. С. 112–132.
93. Дирльмайер У., Гестрих А.. Краткая история Германии [пер. с нем. К. В. Тимофеевой]. Санкт-Петербург: Евразия, 2008. 542 с.
94. Долгилевич Р. Вопрос о статусе Берлина. 1944-1990 годы. *Новая и новейшая история*. 2011. №3. С. 34–53.
95. Дроз Ж. История Германии. Москва: АСТ, Астрель, 2005. 161 с.
96. Егоров А. И. Проблема статуса объединенной Германии в 1990-е гг. Проблема статуса объединенной Германии в 1990-е гг. *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2011. № 1 (31). С. 143–151.
97. Ерохин В. Н. Германский вопрос в международных отношениях второй половины XX века. *Вестник Нижневартковского государственного университета*. 2015. С. 172–175.
98. Жарикова М. В. Германия как локомотив европейской интеграции. *Вестник РУДН*. 2016. № 3. С. 29–36.
99. Журов И. В. Эволюция взглядов лидеров ХДС/ХСС на роль и место объединенной Германии в европейском пространстве. *Теория и практика общественного развития*. 2015. № 2. С. 51–53.
100. Зайцев А. В. Внешняя политика ФРГ: поиск баланса между европейской интеграцией и национальными интересами. *Вестник Московского государственного областного университета*. 2012. № 1. С. 35–44.
101. Зонтхаймер К. Федеративная республика Германия сегодня: основные черты политической системы [пер. с нем. Г. Я. Рудой]. Москва, 1996. 216 с.
102. Зуборева М. А. Анализ ключевых трендов во внешней политике Германии через призму межпартийной борьбы. *Дипломатическая служба*. 2019. № 4. С. 46–53.

103. Иерусалимский В. П. Правоцентристский сегмент партийно-политической системы ФРГ в процессе ее общей трансформации. *Вестник Московского университета*. 2010. № 2. С. 66–93.
104. Ильин Н. Встреча Горбачев–Коль: важные итоги. *Известия*. 1990. С. 1–3.
105. Івасюк Г. Зовнішньополітичні передумови німецької єдності та дипломатична діяльність по її відновленню. Історико-політичні проблеми сучасного світу: зб. наук. ст. Чернівці: ЧНУ, 2013. Т. 25/26. С. 244–249.
106. Івасюк Г. А. Роль особистості в становленні зовнішньої політики Німеччини. Панорама політологічних студій: *Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. 2012. №9. С. 6–12.
107. Каракуц А. М. Фактор НАТО у процесі об'єднання Німеччини (1989-1990 рр.). Исторические и политологические исследования. 2009. № 2 (42). С. 301–306.
108. Кириленко А. А. Гельмут Коль и проблема германо-германских отношений. *Журнал «Ретроспектива» Балтийского федерального университета имени И. Канта*. 2009. №4. С. 71–80.
109. Кириленко А. А. Германо-германские отношения и кредитная политика ФРГ в 1982–1985 годах. *Вестник Балтийского федерального университета имени И. Канта*. 2009. №12. С. 43–47.
110. Кириленко А. А. Германо-германские отношения и официальный визит Э. Хонеккера в 1987 году. *Журнал «Ретроспектива» Балтийского федерального университета имени И. Канта*. 2010. №5. С. 71–79.
111. Ключкович А. Ю. Особливості представництва політичних партій у парламентсько-урядовій системі Німеччині. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2005. № 7. С. 380–388.
112. Ключкович А. Ю. Партийна система Німеччини: політологічний аналіз механізму взаємодії органів державної влади та політичних партій (1990 - 2005 рр.): автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02. Львівський націон. у-тет ім. І. Франка. Львів, 2006. 22 с.

113. Ключкович А. Ю. Парти́но-державна демократія в ФРН: концептуальні та політико-практичні аспекти функціонування. *Політичне життя*. 2016. № 1–2. С. 24–29.
117. Ключкович А. Ю. Політико-правовий механізм взаємодії партій та державної влади в Федеративній Республіці Німеччині. *Carpatica–Карпатика*. 2003. № 27. С. 205–214.
118. Ключкович А. Ю. Правовий статус та основи діяльності політичних партій у Німеччині. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2005. № 2. С. 167–179.
119. Ключкович А. Ю. Фінансування діяльності партій у Німеччині: політико-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2008. № 9. С. 115–122.
120. Коваленко Л. В. Оцінка об'єднання Німеччини академічними колами США та Великої Британії (1989-1990 рр.). *Культурологічний вісник*. 2013. № 31. С. 54–60.
121. Коваленко Л. В. Політика США і Великобританії стосовно об'єднання Німеччини (1989–1990 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.02 – Всесвітня історія / Запорізький національний університет. Запоріжжя. 2011. 436 с.
122. Коваленко Л. В. Участь США та Великої Британії в дипломатичному врегулюванні об'єднання Німеччини у форматі переговорів «2+4». *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія: Історичні науки. 2015. № 2. С. 89–94.
123. Ковяко И. И. Маргарет Тэтчер и германский вопрос в 1979–1990 гг. Москва: ИНФРА-М, 2014. 142 с.
124. Кожевников В. В. Горбачев и Коль: дружба во имя общей цели. *Вестник Ярославского государственного университета им. П. Г. Демидова*. 2011. №4. С. 38–41.
125. Колупаева А. С., Малышева Н. С. Энергетическая дипломатия канцлера ФРГ Гельмута Коля в 1990-е гг. *Труды молодых ученых Алтайского государственного университета*. 2014. № 11. С. 40–43.

126. Кондратюк С. В. Еволюція зовнішньополітичної стратегії ФРН у контексті протиріч між європейською й американською складовими трансатлантичної вісі. *Антологія творчих досягнень*. Київ: ІСЕМВ НАН України, 2004. № 1. С. 296–302.
127. Кондратюк С. В. Європейська політика об'єднаної Німеччини: автореф. дис. канд. пол. наук. Київ, 2003. 22 с.
128. Коновалова М. А. Трансформация национальных интересов Германии на рубеже XX–XXI вв. (по результатам анализа доктринальных документов Германии в области безопасности и обороны). *Вестник Московского государственного лингвистического университета. Общественные науки*. 2012. № 658. С. 88–103.
129. Космач В. А. Народно-демократическая революция 1989-1990 гг. ГДР: причины, ход, геополитические последствия. *Веснік Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта*. 2003. №2. С. 3–10.
130. Кремер И. С. ФРГ: этапы восточной политики. Москва: Международные отношения, 1986. 224 с.
131. Кротюк С. Ф. Нова роль Німеччини в об'єднаній Європі: пріоритети зовнішньої політики ФРН (1991-2004 рр.). *Вісник Київського міжнародного університету*. 2004. № 3. С. 28–36.
132. Кудряченко А. І. Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини (1970-1991 рр.). Київ: Наукова думка, 1995. 240 с.
133. Кудряченко А. І. Об'єднана Німеччина: нові геополітичні виміри. *Віче: Теоретичний і громадсько-політичний журнал*. 2003. № 8. С. 36–41.
134. Ланггут Г. Немцы в поисках безопасности [пер. с нем. Д. Мироновой]. Москва: Прогресс, 1995. 304 с.
135. Леванский С. А. ФРГ: умеренный партийный плюрализм. *Полис. Политические исследования*. 1998. № 2. С.158–171.
136. Левченко М. В. Становление «Восточной политики» ФРГ в первые послевоенные десятилетия: политико-правовой аспект. *Власть*. 2010. №10. С. 131–134.

137. Лейбо Ю. И. Избирательная система Германии: традиции и перспективы. *Право и управление. XXI век*. 2012. № 1 (22). С. 18–26.
138. Локшина К. Н. Гельмут Коль – канцлер немецкого единства или штрихи к политическому портрету. *Вестник Рязанского государственного университета*. 2014. № 2. С. 46–48.
139. Лёше П. Опыт парламентаризма в Германии. *Дневник Алтайской школы политических исследований*. 1999. № 7. С. 053–061.
140. Макогон Д. И. Эволюция германо-американских отношений в постбиполярный период. *Евразийский союз ученых*. 2015. № 4–12 (13). С. 144–147.
141. Макогон Д. И. Трансформация внешней политики ФРГ после окончания холодной войны. *Гілея: науковий вісник*. 2014. №88. С. 287–391.
142. Максимычев И. Ф. Европейская Германия, или германская Европа? Судьбы европейской интеграции. *Научно-аналитический журнал Обозреватель – Observer*. 2016. № 9 (320). С. 5–27.
143. Мальчик А. Ю., Доценко К. А. Единая Германия: экономические последствия объединения. *Вестник кыргызско-российского славянского университета*. 2010. Том 10. № 7. С. 12–15.
144. Маркотан К. Трансформація європейських партійних систем: уроки для України. *Політичний менеджмент*. 2007. № 3. С. 147–159.
145. Мартинов А. Ю. Соціально-економічний і політичний розвиток об'єднаної Німеччини (1990-2005 роки): автореф. дис. докт. іст. наук. Київ, 2008. 29 с.
146. Мельник І. В. Аналіз федерального законодавства про вибори німецького Бундестагу (1990–2010 рр.). *Науковий вісник ВНУ*. 2012. № 20. С. 107–117.
147. Мертес М. Немецкие вопросы – европейские ответы. Москва, 2001. 336 с.
148. Мизин В. И. Германский фактор в европейской политике. *Ежегодник Института международных исследований МГИМО*. 2014. № 3–4 (9). С. 117–134.

149. Мінгазутдінова Г. Безпекова політика Німеччини: відносини з НАТО. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2010. № 88 (Частина I). С. 42–45.
150. Мінгазутдінов І. О., Кондратюк С. В. Особливості європейської політики уряду Г. Коля після об'єднання Німеччини. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Міжнародні відносини*. 2003. № 25. С. 44–51.
151. Нечаев Д. Н. ФРГ: от «государства партий» к «государству общественных объединений»? *Полис. Политические исследования*. 2002. № 2. С. 155–159.
152. Нідермайер О. Партиїні системи країн-членів ЄС. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. С. 348–371.
153. Ночвина Б. А. Влияние гражданских инициатив на трансформацию партийной структуры ФРГ. *Власть*. 2018. № 9. С. 201–205.
154. Ночвина Б. А. Трансформация германской геополитики в отношении стран ЦВЕ во второй половине XX – начале XXI вв. *Государства Центральной и Восточной Европы в исторической перспективе: сборник научных статей по материалам международной научной конференции*. Пинск: Полесский государственный университет, 2016. С. 258–266.
155. Павлов Н. В. Внешняя политика ФРГ в постбиполярном мире. Москва: Наука, 2005. 410 с.
156. Павлов Н. В. Внешняя политика ФРГ: от Аденауэра до Шредера. Москва: СиДиПресс, 2005. 605 с.
157. Павлов Н. В. Эволюция партийной системы ФРГ: роль малых партий. *Роль малых партий в партийно-политической системе Германии*. Под редакцией В. Б. Белова, Е. П. Тимошенко. Сер. 314: Доклады Института Европы РАН. Москва: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт Европы Российской академии наук. 2015. С. 28–49.
158. Павлов Н. В. «Союз 90/Зеленые»: история, состояние, перспективы. *Мировая экономика и международные отношения*. 2011. № 3. С. 37–45.

159. Пархитько Н. П. Эволюция военной политики ФРГ после объединения страны. *Вестник МГИМО Университета*. 2010. № 5 (14). С. 320–326.
160. Пархитько Н. П. Политика ФРГ в НАТО в конце XX – начале XXI столетия и ее трансформация: автореферат дис. кандидата исторических наук. Москва, 2011. 26 с.
161. Патрушев А. И. Германская история: через тернии двух тысячелетий. Москва: Издательский дом Международного университета в Москве, 2007. 708 с.
162. Петелин Б. В. Германская политика канцлера Гельмута Коля 1982-1990 гг. *Вестник Вологодского государственного университета*. 2004. №5. С. 27–38.
163. Петелин Б. В. Германская политика канцлера Гельмута Коля 1982–1990 гг. Вологда: ВИРО, 2004. 304 с.
164. Петелин Б. В. Гельмут Коль: отвечая на вызов истории. *Ученые записки Череповецкого государственного университета*. 2015. №1. С. 79–82.
165. Петелин Б. В. Объединение Германии как фактор расширения европейской интеграции. *Журнал региональной истории*. 2017. №2. С. 65–84.
166. Петелин Б. В. Плато А. фон. Борьба за единство Германии – борьба за единство Европы. *Вопросы истории*. 2007. № 11. С. 169–171.
167. Петелин Б. В. ХДС/ХСС и объединение германии (к вопросу о роли германской политики в 1989-1990 гг.). *Вестник череповецкого государственного университета*. 2008. № 2 (17). С. 129–137.
168. Петелин Б. В. «Счастье, свалившееся с неба», или был ли план объединения Германии? *Россия и современный мир*. 2002. № 4 (37). С. 162–170.
169. Петелин Б. В. Политико-правовые основы объединения Германии в трактовках ХДС/ХСС. Запад-Восток: традиции, взаимодействие, новации: материалы III Международной научной конференции (г. Владимир, 23-25 ноября 2000 г.). Владимир, 2000. С. 125–128.
170. Петелин Б. В. ХДС/ХСС: из истории союза двух немецких партий. *Historia provinciae*. 2018. Т. 2. № 2. С. 66–79.

171. Петелин Б. В. ХДС/ХСС ФРГ: становление партийного союза. *Вестник Томского государственного университета. История*. 2019. № 57. С. 126–131.
172. Петренко К. А. Вплив міжнародних процесів на формування зовнішньої політики об'єднаної Німеччини. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. №4 (54). С. 312–319.
173. Петренко К. А. Вплив соціально-психологічних чинників на зовнішню політику об'єднаної Німеччини. *Проблеми гуманітарних наук*. 2013. № 32. С. 201–214.
174. Поздняков О. А. Германия после объединения: проблемы и дискуссии в начале 1990-х гг. *Инновационная наука в глобализующемся мире: материалы Международной научно-практической конференции (г. Уфа, 05-06 марта 2014 г.)*. Уфа: Автономная некоммерческая организация «Исследовательский центр информационно-правовых технологий», 2014. С. 53–59.
175. Полюнов М. Ф. М. С. Горбачев и объединение Германии. *Новейшая история России*. 2011. №1. С. 201–215.
176. Пономарев М. В. История стран Европы и Америки в новейшее время в вопросах и ответах. Москва, 2007. 257 с.
177. [Потапов А. В.](#) Кризис ГДР в 80-х годах и объединение Германии. *Новая и новейшая история*. 1991. № 5. С. 134–158.
178. Родионова М. Е., Синкевич К. С. Германия как «стержень» европейского союза: роль общеевропейского объединения в функционировании страны. *European research*. Материалы X Международной научно-практической конференции «European research»: в 3 частях (г. Пенза, 20 мая 2017 г.). Пенза: Наука и Просвещение (ИП Гуляев Г.Ю.), 2017. С. 292–296.
179. Романова Е. В. Социально-экономические последствия расширения ЕС на восток для новых федеральных земель Германии: автореф. дисс. канд. эк. наук: 08.00.14 – Мировая экономика / Ин-т Европы РАН. Москва, 2005. 24 с.

180. Рудько С. О. Зовнішня політика та політичні системи Французької Республіки та Федеративної Республіки Німеччини. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. 298 с.
181. Рукавицын П. М. Немецкая социал-демократия сегодня: преодоление кризиса и поиск новой идентичности. *Вестник Московского государственного лингвистического университета*. 2014. № 2 (688). С. 165–172.
182. Садовская В. Ю. Гельмут Коль – вдохновитель и организатор объединения Германии. *Вестник Ивановского государственного университета*. 2012. №4. С. 75–82.
183. Сальников С. С. Германская Демократическая Республика. География. Население. Экономика. Санкт-Петербург: Наука, 1977. 144 с.
184. Саломатин А. Ю., Корякина А. С. Партии в условиях федеративного государства (конструктивный опыт ФРГ). *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки*. 2018. № 2(46). С. 67–76.
185. Семенов О. Ю., Толкачев В. В. Трансатлантическое сотрудничество США и ФРГ конца XX века в контексте европейского интеграционного процесса. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2011. № 1. С. 336–340.
186. Силинов П. М. Партийные системы в федеративном государстве: проблемы конструктивного функционирования (сравнительный анализ). *Гуманитарные исследования*. 2006. № 1 (17). С. 37–44.
187. Синякова Н. С. Изменения партийной системы ФРГ как предпосылки идеологической трансформации партий Германии. *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки*. 2014. № 5 (133). С. 50–54.
188. Спасский Е. Н. СДПГ после объединения Германии: от оппозиции к «большой коалиции». *Политическая экспертиза: политэкс*. 2006. № 3. С. 64–79.

189. Стрелец М. В. Гельмут Коль: политический портрет. *Вестник Нижневартковского государственного университета*. 2011. №1. С. 88–96.
190. Стрелец М. В. Социальные христиане в ФРГ: особенности европейской и восточной политики. *Современная Европа*. 2008. № 2 (34). 105–113.
191. Тсасос Д. Політичні партії в Основному законі. *Політика та новітня історія: демократія*. 2007. № 35–36. С. 133–156.
192. Туякбаева Н. С. НАТО в системе международных организаций. *Научные статьи Казахстана*. URL: <https://articlekz.com/article/6929> (дата звернення: 18.11.2019).
193. Уход «канцлера воссоединения»: мир вспоминает Гельмута Коля. РИА Новости. URL: <https://ria.ru/world/20170616/1496702889.html> (дата звернення: 17.02.2018).
194. Фадеева Т. М. Модель Европейского Союза и проблемы современного федерализма. Москва, 2005. 100 с.
195. Федорцев В. А. Германское видение европейской «восточной политики» и роль ФРГ в «восточном партнёрстве». *Проблемы национальной стратегии*. 2010. № 3 (4). С. 22–32.
196. Ференбах О. Крах и возрождение Германии. Взгляд на европейскую историю XX века. Москва: Аграф, 2001. 304 с.
197. Филитов А. М. Германский вопрос: От раскола к объединению: Новое прочтение. Москва: Издательство «Международные отношения», 1993. 240 с.
198. [Филитов А. М.](#) Советская политика и объединение Германии (1989-1990 гг.). *Отечественная история*. 2004. № 6. С. 48–54.
199. Фёлкл К. Партийные системы федеральных земель Германии. *Вестник Пермского университета. Серия: политология*. 2014. № 3 (27). С. 76–97.
200. Харлан Г. Східноєвропейська політика Федеративної Республіки Німеччина в контексті розширення Європейського Союзу (1990-1998 рр.). *Український історичний збірник*. 2013. № 16. С. 229–237.

201. Харлан Г. Українська історіографія східноєвропейської політики ФРН (1991-2013 рр.). Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2014. № 23. С. 295–312.
202. Харченко І. І. Об'єднання Німеччини: передумови та етапи процесу (1989-1990 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Запоріжжя, 2001. 19 с.
203. Хім'як А. Участь Німеччини у діяльності Північноатлантичного альянсу: історико-політичний огляд. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2011. № 28. С. 95–104.
204. Хім'як О. ФРН у міжнародній системі: динаміка зміни зовнішньої політики (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.). *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2013. № 25. С. 159–165.
205. Ходов Л. Германия как импортер и экспортер частного капитала. *Современная Европа*. 2000. №4. С. 100–104.
206. Хоффманн-Ланге У. Элиты в Германии: Исторические изменения и актуальные вызовы [пер. В. С. Авдони́на]. *Актуальные проблемы Европы*. 2017. № 2. С. 55–83.
207. Хухлындина Л. М., Фрольцов В. В. ФРГ и проблемы европейской интеграции в конце 90-х гг. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. 2001. № 2. С. 62–65.
208. Цедилина Е. В. Объединение Германии: история и итоги одной революции. Перемены в Восточной Европе: международно-политический аспекты: сб. статей / Под ред. В. Н. Шенаева. Москва: Наука, 1991. С. 235–243.
209. Цвык А. В. Концептуальные основы внешней политики ФРГ. *Среднерусский вестник общественных наук*. 2015. № 6. С. 244–251.
210. Черненко Е. Ф. Германия в контексте интеграционных процессов. *Вестник российского университета дружбы народов*. 2008. № 2. С. 5–20.

211. Четыркина К. Д. Проблемы советско-западногерманских отношений 1980-1990 гг. в отечественной историографии / К. Д. Четыркина, С. Н. Синегубов. *Молодой ученый*. 2015. №24. С. 872–876.
212. Четыркина К. Д. Объединение Германии: подходы к решению проблем со сторон. *Молодой ученый*. 2017. №2. С. 554–558.
213. Шаншиева Л. Н. Смена элиты в Восточной Германии. *Актуальные проблемы Европы*. 2001. № 1. С. 152–168.
214. Шелудченко Н. П. Новая «Восточная политика» ФРГ в 1990-2005 гг. *Вестник Московского государственного областного университета*. 2013. № 1. С.10–16.
215. Шмалюк И. Ю. Гельмут Коль – это. Economic-definition.com. URL: [http://economic-definition.com/Officials/Gel mut Kol Helmut Kohl_eto.html](http://economic-definition.com/Officials/Gel_mut_Kol_Helmut_Kohl_eto.html) (дата звернення: 17.08.2019).
216. Шрёдер Д. Европейский Союз как предпосылка объединения Германии (о значении статьи 23 основного закона ФРГ). *Современная Европа*. 2013. № 4 (56). С. 20–28.
217. Шуберт К., Кочев И. А. Конец партийной демократии в Германии? *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. 2011. № 3 (15). С. 76–92.
218. Alemann U. v. Das Parteiensystem der Bundesrepublik Deutschland. Opladen: Leske + Budrich, 2003. 240 S.
219. Braunthal G. The West German Sozial Demokrats 1969-1982. Profile of a Party in Power. Colorado: Westview Press, 1983. 190 S.
220. Buchhaas D. Die Volkspartei. Programmatische Entwicklung der CDU 1950–1973. Düsseldorf: Droste-Verlag, 1981.370 S.
221. Dittberner Jurgen. FDP Partei der Zweiten Wahl. Ein Beitrag zur Geschichte der Liberalen Partei und Ihrer Funktionen im Parteiensystem der Bundesrepublik. Opladen, 1987. 520 S.

222. Falke W. Die Mitglieder der CDU. Eine empirische Studie zum Verhältnis der Mitglieder und Organisationsstruktur der CDU 1971-1977. Berlin: Dietz, 1982. 480 S.
223. Görtemaker M. Kleine Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. München: CH Beck, 2002. 416 S.
224. Grosser D. Geschichte der deutschen Einheit: in vier Bänden; Bd. 2: Das Wagnis der Währungs-, Wirtschafts- und Sozialunion: politische Zwänge im Konflikt mit ökonomischen Regeln. Stuttgart: DVA, 1998. 584 S.
225. Haungs P. Strukturprobleme des lokalen Parteiensystem. Bonn: Dietz, 1975. 478 S.
226. Heumann H.-D. Hans-Dietrich Genscher: Die Biographie. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2011. 346 S.
227. Hüllen R. Ideologie und Machtkampf bei den Grünen. Untersuchung zur programmatischen und innerorganisatorischen Entwicklung einer deutschen «Bewegungspartei». Bonn: Dietz, 1990. 430 S.
228. Jäger W. Die Überwindung der Teilung: der innerdeutsche Prozeß der Vereinigung 1989/90. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1998. 752 S.
229. Jäger W. Geschichte der deutschen Einheit: in vier Bänden; Bd. 3: Die Überwindung der Teilung: der innerdeutsche Prozeß der Vereinigung 1989/90. Stuttgart: DVA, 1998. 752 S.
230. Kaack H. Die FDP. Grundriss und Materialien zur Geschichte, Struktur und Programmatik. Bonn: Hein, 1979. 269 S.
231. Kaiser K. Deutschlands Vereinigung. Die internationalen Aspekte. Bergisch Gladbach: Bastei Lübbe, 1991. 383 S.
232. Korte K.-R. Geschichte der deutschen Einheit: in vier Bänden; Bd. 1: Deutschlandpolitik in Helmut Kohls Kanzlerschaft: Regierungsstil und Entscheidungen 1982–1989. Stuttgart: DVA, 1998. 720 S.
233. Lösche P., Walter F. Die PDS. Richtungsstreit und Zukunftszweife. Darmstadt: Fürt, 1996. 230 S.

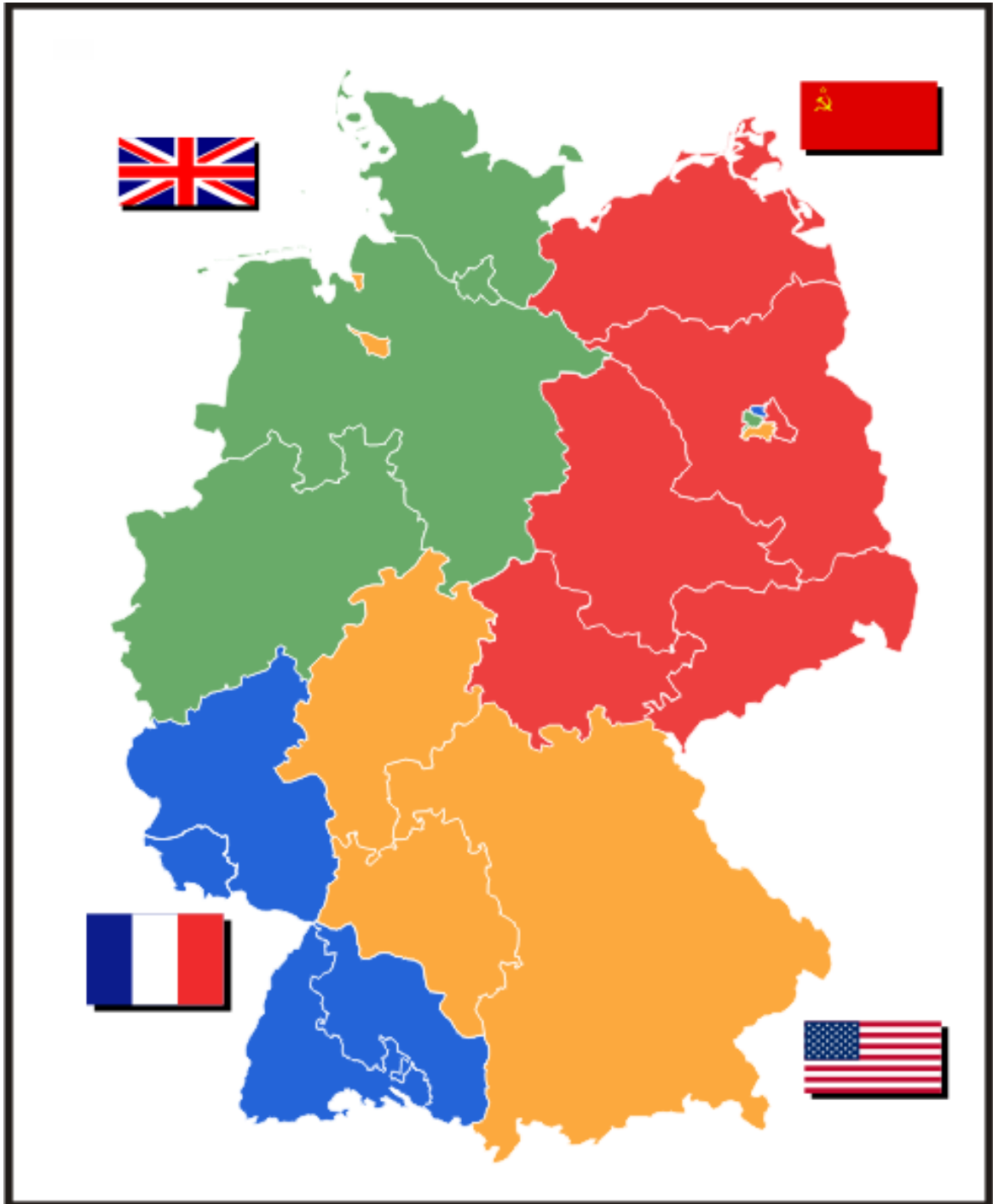
234. Lösche P., Walter F. Die SPD: Klassenpartei–Voikspartei–Quotenpartei. Darmstadt: Fürt, 1992. 270 S.
235. Maser W. Helmut Kohl der Deutsche Kanzler. Frankfurt: Ullstein, 1990. 379 S.
236. Mintzel A. Die CSU-Hegemonie in Bayern. Strategie und Erfolg, Gewinner und Verlierer. Passau: Wissenschaftsverlag Richard Rothe, 1998. 314 S.
237. Mintzel A. Die Volkspartei. Typus und Wirklichkeit. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1984. 388 S.
238. Morsey R. Die Bundesrepublik Deutschland. München: Militerverlag, 1999. 448 S.
239. Moreau P. Politische Positionierung der PDS – Wandel oder Kontinuität? Munchen: Atwerb-Verlag KG Publikation, 2002. 318 S.
240. Niedermayer O. Das Gesamtdeutsche Parteiensystem. *Parteiendemokratie in Deutschland*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1997. S. 106–130.
241. Niedermayer O. Konvergenz oder andauernde Diversität? Die strukturelle Entwicklung der Europäischen Parteiensysteme 1990-2010. *Zeitschrift für Staats und Europawissenschaften*. 2010. № 3. S. 340–357. URL: https://www.zse.nomos.de/fileadmin/zse/doc/ZSE_10_03.pdf (дата звернення: 19.10.2019).
242. Plato A. von. Die Vereinigung Deutschlands – ein weltpolitisches Machtspiel: Bush, Kohl, Gorbatschow und die geheimen Moskauer Protokolle. Berlin: Bundeszentrale für politische Bildung, 2002. 411 S.
243. Raschke J. Parteien, Programm und Entideologisierung. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 1980. № 21. S. 10–48.
244. Raschke J. Demokratisierung durch innerparteilichen Gruppenwettbewerb. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 1985. № 14. S. 11–37.
245. Rödder A. Die Bundesrepublik Deutschland 1969-1990. Oldenbourg: De Gruyter, 2004. 330 S.
246. Schildt A. Politischen Entscheidungen und Aufstellungen. Berlin: Militerverlag, 1999. 20 S.

247. Schöllgen G. Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland von den Anfängen bis zur Gegenwart. München: C. H. Beck, 2004. 277 S.
248. Stöss R. Rechtsextremismus im vereinten Deutschland. Berlin: Toennesatz+druck GmbH, 2000. 188 S.
249. Weber H. Die DDR. 1945-1990. München, 1993. 103 S.

ДОДАТКИ

Додаток А

Карта. Територія Німеччини після окупації союзними військами (1945 р.)

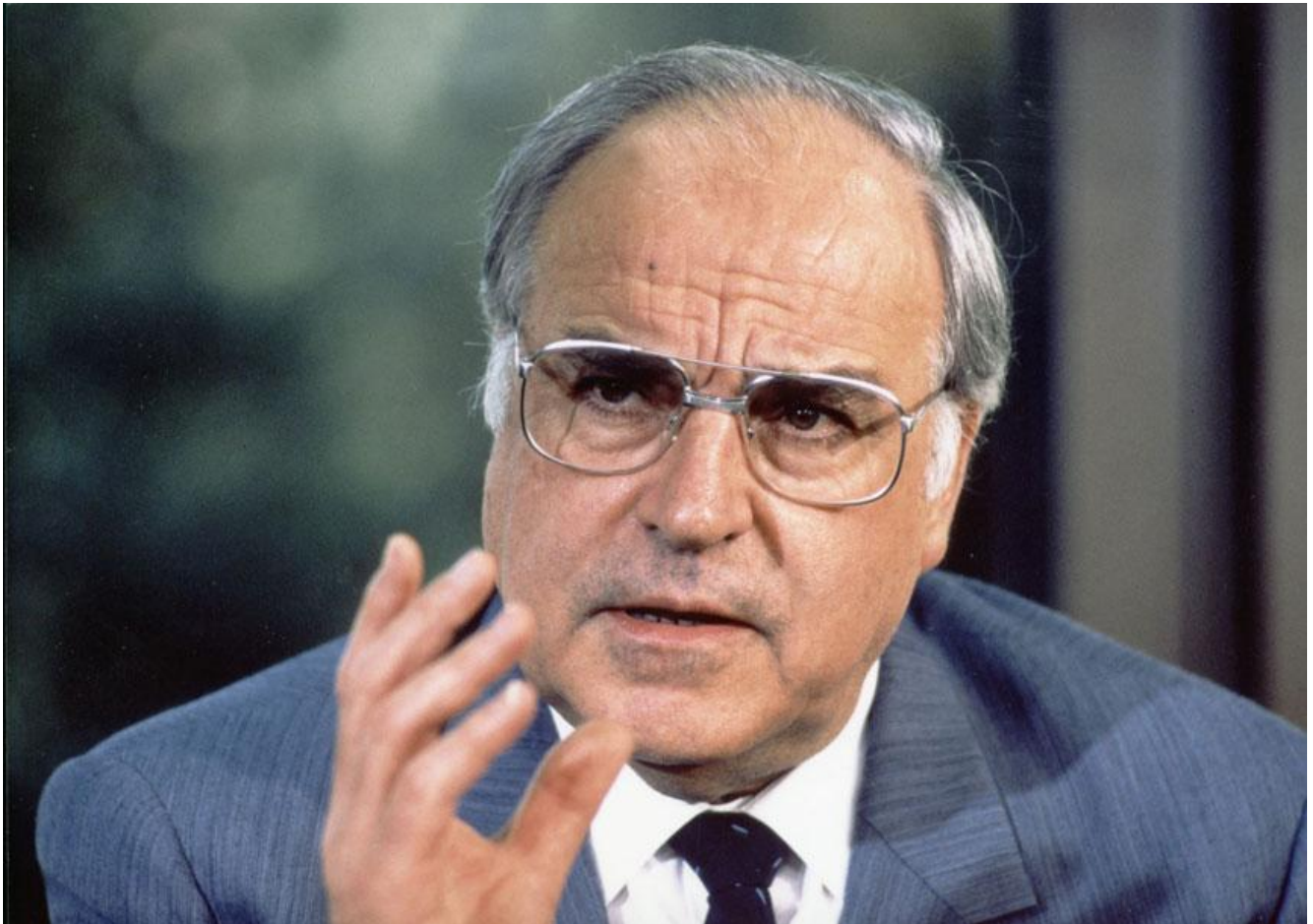
Джерело:

People&countries

[Веб-сайт]. URL:

<http://peopleandcountries.com/data/attachment/portal/201509/29/121550hargrdqbdx7cpi88.png> (дата звернення 19.11.2019).

**Фото. Гельмут Коль – федеральный канцлер ФРН (1982-1998 гг.), глава
ХДС (1973-1998 гг.)**

Джерело: Helmut-kohl.de [Веб-сайт]. URL: http://www.helmut-kohl.de/hp_images/galerien_biographie_neu/portraits/prev_09.jpg (дата звернення 19.11.2019).

Фото. Мирна революція в НДР. Люди святкують падіння Берлінської стіни перед Брандербурзькими воротами (10 листопада 1989 р.)

Джерело: Deutscher Bundestag [Веб-сайт]. URL: <https://www.bundestag.de/besuche/ausstellungen/verfassung/tafel34/tafel34-199820> (дата звернення 19.11.2019).

**Фото. Підписання договору про возз'єднання Німеччини в Москві:
канцлер Німеччини Гельмут Коль (другий ліворуч), глава німецького
МЗС Ганс-Дітріх Геншер (в центрі) та президент СРСР Михайло Горбачов
(праворуч)
(1990 р.)**

Джерело: Deutsche Welle [Веб-сайт]. URL:

<http://www.dw.com/uk/некролог-видатний-політик-гельмут-коль/a-18494525>

(дата звернення 19.11.2019).

**Фото. Виступ лідера ХДС Гельмута Коля в Ерфурті під час першої
виборчої кампанії в об'єднаній Німеччині (лютий, 1990 р.)**

Джерело: Tagesspiegel [Веб-сайт]. URL:
<https://www.tagesspiegel.de/themen/bundestagswahl-historie/serie-bundestagswahlen-1990-die-schwarz-rot-gold-wahlen/8589106.html> (дата
звернення 19.11.2019).

Таблиця. Результати виборів до Бундестагу

(у % голосів виборців, 1990-2002 рр.)

Год	ХДС/ХСС	СДПГ	СвДП	Зеленые	Союз '90/ Зеленые	ПДС	Прочие
1990	43,8	33,5	11,0	3,8	1,2	2,4	4,3
1994	41,5	36,4	6,9	—	7,3	4,4	3,5
1998	43,8	33,5	6,2	—	6,7	5,1	5,9
2002	38,5	38,5	7,4	—	8,6	4,0	3,0

Джерело: Бонвеч Б. История Германии, в 3-х томах / Под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. Москва: КДУ, 2008. Т. 3. Документы и материалы. Объединенная Германия (1990 - начало 2000-х гг.). Политическая жизнь. С. 568–577.

Фото. Перше засідання Бундестагу після об'єднання Німеччини (4 жовтня 1990 р.)

Джерело: Deutscher Bundestag [Веб-сайт]. URL: https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/29923457_wahlperioden11-201814 (дата звернення 19.11.2019).

Декларація
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ

Я, Балута Віталій Сергійович, студент II курсу магістратури, форми навчання денної, факультету історичного, спеціальності 032 історія та археологія, адреса електронної пошти: jeromelisco@gmail.com,

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Королівська поштова служба у системі комунікацій Великої Британії у XVI-XX ст.» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений;
- заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії;
- згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь-який спосіб, у тому числі за допомогою інтернет-системи, а також на архівування моєї роботи в базі даних цієї системи.

20.12.2019 _____

Балута В. С.

20.12.2019 _____

Давлєтов О. Р.